

Ն.ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ
ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ
ՄԱՆԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՀԱՅԴԵՏԿՈՒՄ

891.99.03

Ph. S. S. S. S.

7976

72-88

Prüfung, U.

Lehrbuch der Naturgeschichte

Умригун (1869-1883)

Sp

11/15

$$\frac{14}{2}$$

Вспомогательная

894.99.092 [Բուժական]
Բ Ն. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

ՍՏՈՒԿԱՄ 4 1961

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ
ՄԱՆԿՈՒԹՅՈՒՆԸ
(1869—1883)

ԵՐԿՐՈՐԴ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Հ Ա Յ Պ Ե Տ Հ Ր Ա Տ

ՀԼԿԵՄ ՄԱՆԿԱՊԱՏԱՆԵԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԲԱԺԻՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1946

Н. ТУМАНЯН
Детство Ованеса Туманяна
(На армянском языке)
Армгиз, Ереван 1946

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԿՈՂՄԻՑ

Մանկության օրերը յուրաքանչյուր մարդու կյանքում, առավել ևս գրողի կամ որևէ այլ ըստեղծագործողի կյանքում, ուժեղ են տպավորվում, անջնջելի հետքեր են թողնում:

Լինեն երջանիկ ու պայծառ այդ օրերը, ինչպես՝ Լեվ Տոլստոյինը կամ Միքայել Նալբանդյանինը, թե ծանր ու դժվարին, ինչպես՝ Նեկրասովինը, Մ. Գորկունը, կամ Ալ. Մատուրյանինը — միևնույն է, խորն են ակոսվում՝ նրանք և հիշվում են միշտ՝ մինչև ծերություն, մինչև մահ:

Թումանյանի մանկությունը, որ նրա կյանքի քամենապայծառ շրջանն է կազմել, բանաստեղծի հուշերում մնացել է որպես՝ «լուսաշող երազ», որպես՝ «պայծառ առավոտ»: Հետագայում նա առանձին կարոտով ու թախիծով էր հիշում այդ

օրերը, այդ օրերի հետ կապված վայրերը, դեմքերն ու դեպքերը:

Թումանյանի կյանքի առաջին տասը տարին անցել է իր ծննդավայրում՝ Լոռու Դսեղ գյուղում, իր հայրենի օջախում: Ապրել է քաղաքին ու քաղաքի կուլտուրային անժանոթ միջավայրում—հին նահապետական գյուղում, ժողովրդի մեջ, նրա ուրախ ու տխուր օրերը տեսել, լեռնային շքեղ ու շռայլ կուսական բնության գրկում՝ ազատ և անհոգ ապրել:

Նա մանկուց տեսել է ու սիրել հայրենի Լոռին, նրա ամպամած գեղեցիկ լեռներն ու ողջ բնությունը, որ և բանաստեղծի ոգևորության հարուստ աղբյուրն է հանդիսացել, նա մանկուց լսել է ու սիրել ժողովրդի զրույցներն ու առակները, հեքիաթներն ու լեգենդները, որոնք նրա ստեղծագործությանն առատ անունդ են տվել:

Ինչպես վաղ մանկության, այնպես էլ Ջալալ-օղլու (Ստեփանավանի) դպրոցական տարիների մասին բանաստեղծը թողել է նյութեր ու նշումներ:

Օգտվելով բանաստեղծի թողած այդ ինքնակենսագրական բնույթի նյութերից, ստեղծագոր-

ծովթյուններից և նրա հարազատների՝ մոր, եղ-
բոր, քեռիների, ինչպես նաև իր հասակակիցների
պատմածներից՝ փորձ ենք արել տալ Թումանյա-
նի կյանքի այս շրջանը:

Այս գրքույկը «Թումանյանի մանկությունը և
պատանեկությունը» վերնագրով առաջին անգամ
լույս է տեսել 1938 թվին: Սույն երկրորդ հրա-
տարակությունը լույս է տեսնում ավելի ստուգ-
ված և ճշտված փաստերով և որոշ լրացումնե-
րով:

Ն. Թ.

Ողջույն ձեզ, ո՛վ ուրախ, ազատ
Անցած օրեր իմ մանկության...
Ա՛խ, ձեզանից ինձ մի բացատ
Անցատե՛լ է հավիսյան*)...։

ՀԻՆ ԼՈՌԻՆ

Լոռու այն ձորում, որտեղ 1898 թվից
Դերեզ գետին զուգահեռ երկաթուղին է
անցնում, իսկ այժմ Զորագէտի էլեկտրո-
կայանն է լուսավորում չրջակա գյուղերը,
որտեղ հիմա օձապտույտ լեռնուղիներով

*) «Բանաստեղծություններ» II հ. 1892 թ. Մոսկվա.
էջ՝ 90։

աշխատողներն են սլանում, այնտեղ մեղանից
յոթանասուն տարի առաջ մուխն էր ու
խաւար, վայրի և ամայի:

Լոռու ձորերը ծածկված էին խիտ,
անանցանելի անտառներով, որտեղ փար-
թամորեն աճում էին հաստաբուն ընկուզե-
նիները, կաղնին, ու հացենին, հաճարե-
նին ու լորենին, վայրի տանձենին ու սա-
լորենին և այլ պտղատու կամ անպտուղ
ծառեր: Բարձրաբերձ լեռները հարուստ
էին վայրի կենդանիներով ու թռչուննե-
րով, ժայռերի գլխին թռչկոտում էին
այծյամներն ու երեսները:

Իր հայրենի անտառների բուսական և
կենդանական աշխարհի բազմազանության
և հարստության նկարագրությունը Թու-
մանյանը տվել է «Քաջերի կյանքից»
պատմվածքում.

«... Դսեղի հանդի սահմանները հարա-
վից սկսվում են զովասուն, բարձր լեռնե-
րով, հյուսիսում վերջանում անդնդախոր
ձորերով: Նրա հարավային սահմանում
Քոչաքարի ժեռուտ կատարին թռչկոտում

է քոչը*) և բուսնում խանձիլ, իսկ հյուսիսում՝ «Ձաղի ձորում» ապրում է կարիճ և հասնում խաղող:

Այս երկու սահմանների մեջ կան թանձրախիտ, կուսական անտառներ, որ կացնի ձայն չեն լսած, ուր ծառերի փչակներում բուն է դնում մեղուն, թալաներում ապահով վխտում են երեսները, մոռուտներում ինքնիշխան թաղավորում է արջը, և շամբուտներում հանդիստ ապրում է վարազը: Կան ժայռեր, ուր բուն են դնում արծիվները և թռչկոտում այծյամները...»**):

Իր դիրքով Լոռին մի գեղեցիկ ու անառիկ լեռնադալան է՝ կղզիացած և ապահով, որ հնում՝ ահ ու փախի տարիններին ապաստան էր հանդիսանում շրջանի բնակիչների համար: Մինչև հիմա էլ այդ ձորերում մնում են ավերակ տնակներ

*) Քոչ — վայրի այծ:

**) «Հոբելոտն», Գրական հանդես, 1894 թ. Գիրք Ա.

րի հետքերը, դեռևս կանգուն կամ քանդ-
ված, մամուլատ մատուռները:

Լոռին պատմական հարուստ անցյալ
ունի: Այդ լեռնազավառի պատմական
հետաքրքրական շրջանը սկսվում է 10-րդ
դարից, երբ հիմք է դրվում Կյուրիկյան
թագավորությանը: Այդ ժամանակ էր,
որ կառուցվում էին այժմ պատմա-հնա-
գիտական մեծ նշանակութուն ստացած
բազմաթիվ հուշարձաններ՝ վանքեր, ո-
րոնցով հարուստ են Հաղպատն ու Սանա-
հինը, ապա Օձունը (Ուղունլար), Արդ-
վին, Դսեղն ու մյուս գյուղերը: Դսեղի
ձորումն է կառուցվել Ս. Գրիգորի բարձ-
րաչեն վանքը: Այդ վանքի կիսավեր պա-
տերը մինչև հիմա էլ կանգուն են մնում
նույնանուն գեղեցիկ ձորում:

Հին Լոռու ընդհանուր պատկերը ամ-
բողջանում է այն պատմական խաչար-
ձաններով և հուշարձաններով, որոնց գե-
ղեցիկ նկարագիրը տեսնում ենք Թուման-
յանի «Լոռեցի Սաքոյում»

...էս տախտի վրա աղոթում մի վանք,
էն ժայռի գլխին հըսկում է մի բերդ,
Մութ աշտարակից, ինչպես զարհուրանք,
Բուի կըռինչն է տարածվում մերթ-մերթ,
Իսկ քարի գլխից լուռ մարդու նման,
Նայում է ձորին մի հին խաչարձան...

Ավերակ տներով ու հուշարձաններով
հարուստ խոր ձորի միջով հոսում է Դե-
բեդ գետը՝ մերթ սրընթաց ու գիժ՝ իր
ժայռոտ ափերը ծեծելով, մերթ մեղմ ու
հանդարտ՝ թևերը փռելով իր լայն հունի
մեջ:

Դեբեդի գլխավոր ճյուղերը երկուսն
են, մեկը սկիզբ է առնում Փամբակի լեռ-
ներից և հոսում է Փամբակի ձորով, մը-
յուսը՝ Զորագետն է, որ գալիս է մթին
(Ղարախաչի) սարից՝ Ստեփանավանի
ձորով: Այդ երկու վտակներն են, որ Լո-
ռու ձորում, Քոլագերան կայարանից ներ-
քև միանալով կազմում են Դեբեդ գետը:

Դեբեդի աջ ափից սկսվում են ան-
տառները և Դսեղի այգիներն ու բանջա-

Դպեղ գյուղից մի տեսքով

(1933 թ. լուսանկարից)

բանոցները: Դերեղի ձորումն է գտնվել
Թումանյան տան պատական հին ընկուզե-
նու այգին և ջրաղացը:

Դերեղի ձորափին՝ բարձր ժայռերի
գլխին, մի լայն և ընդարձակ հարթավայ-
րի վրա գտնվում է Դսեղ գյուղը, որի
նկարագրությամբ է սկսվում Թումանյա-
նի անդրանիկ պոեմը «Մարտն», որ գրել
է 18 տարեկան հասակում—1887 թվին:

Մեր գյուղն էն է, որ հրպարտ,
լեռների մեջ միգապատ,
եւոր ձորերի քարափին
Ձեռը տըված ճակատին՝
Միտք է անում տըխրադեմ,
Ինչ է ուզում՝ չըզիտեմ...

Գյուղի երեք կողմում փռված են ար-
տերն ու արոտները, որոնք չըջափակված
են և կտրված ձորերով, չորրորդ կողմում՝
հարավում-փոքրիկ լեռնաշղթան է՝ Քո-
չաքար սարով: Գյուղի դաշտերն ու ար-
տերը հարուստ են գույնզգույն և անուշա-

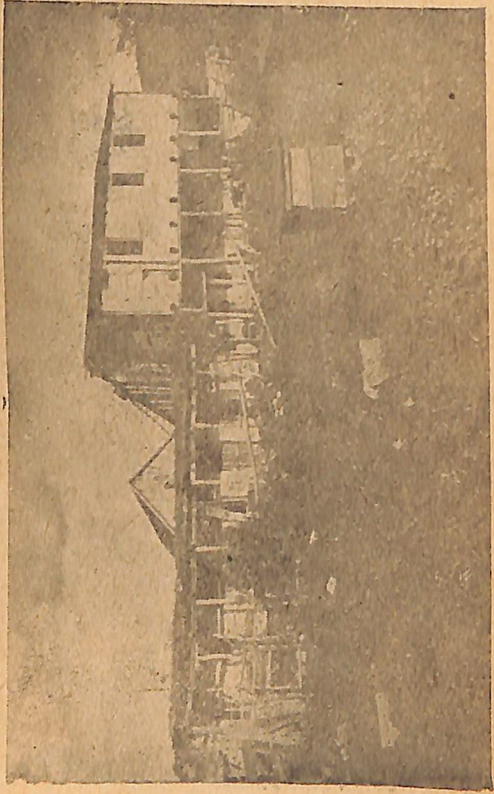
Հոտ վայրի ծաղիկներով ու վարդի թփե-
րով:

Դսեղ գյուղից հեռու, հորիզոնի վրա
երևում են Թումանյանի ստեղծագործու-
թյուններում այնքան հաճախ հանդիպող
լեռները՝ Լալվարը, Դվալը, Չաթինդա-
ղը, Ղարախաչը, Քոչաքարը:

Դիմացի հարթավայրի վրա, Դերեղի
ձախ ձորափին, երևում են Լոռու գյուղե-
րից մի քանիսը՝ Չորագյուղ, Ծաթեր,
Եղերթան, Ուղունլար, Մղարթ, Այգե-
հատ և այլն:

Դսեղն իր գեղեցիկ և անառիկ դիր-
քով խկապես որ նման է մի «բնակերտ
ամրոցի»: Գյուղի բարձրությունից նայե-
լով Դերեղի խորը ձորին և քարաժայռե-
րին՝ հիշում եք բանաստեղծի «Լոռեցի
Սաքոն» պոեմի հետևյալ տողերը.

«Էն Լոռու՝ ձորն է, ուր հանդիպակաց
ժայռերը՝ խորունկ նոթերը կիտած՝
Դեմ ու դեմ կանգնած, համառ ու անթարթ
Հայացքով իրար նայում են հանդարտ...

Այն տունը, որտեղ ծնվել է թուրքապետը:

ՊԱՊԵՐԸ

Թուամայանը ծնվել է 1869 թվի
փետրվարի 7-ին (հ. տ.) նահապետական
երբեմնի հարուստ և անվանի ընտանի-
քում:

Այն տարիներին, երբ ծնվել է Թու-
ամայանը, Դսեղ գյուղը մեծ չի եղել, ըն-
դամենք 60—70 տուն: Այժմ 1300 տնից
ավելի է: Կղմինդրե տանիքով միայն մեկ
տուն է եղել, հիմա տների կեսից ավելին
կղմինդրածածկ է:

Հայրական տունը, որտեղ ծնվել է
Թուամայանը, գյուղի սովորական տնե-
րից էր: Մեկ հարկանի, հողածածկ գլխա-
տուն, կողքին՝ գոմը, տան առաջ՝ սրահ

և սալորենու փոքրիկ պարտեզ՝ վայրի վարդի թփերով շրջապատված:

Հետագայում իր զրույցների մեջ բանաստեղծը այսպես էր հիշում հայրական տունը. «Մի մեծ սենյակ ունեինք. օջախը միշտ վառած. երկու կողմից տախտեր, դռնակներ ու մուժաքաներ դարսած: Բոյահայեյին, կողքին սազը կախած, մոմակալն ու մաղաչը,*) նկարներ...»

Այս տունը Թումանյանի հոր կողմի պապի՝ Օհաննեսի կահավորված սենյակն էր: Թումանյանի պապը Լոռում հայտնի է եղել Օհաննես աղա անունով: Պապին չի տեսել Թումանյանը: Մանուկ Օհաննեսը իր տատից ու տան մեծերից հետաքրքիր զրույցներ ու պատմություններ է լսել իր նախնիների և իր պապի քաջագործությունների ու խիզախ գործերի մասին:

Թումանյանի հեռավոր նախնիները,

*) Մաղաչ—ուհեյիք, որով կտրում էին վառվող մոմի ծայրը:

ինչպես ինքը Թումանյանն է հիշատակում, պատկանում էին ազնվական տոհմին, եկվորներ էին, որոնք 10-րդ դարում թողնելով իրենց հայրենի Տարոնը՝ բնակություն են հաստատել Լոռու Դսեղ գյուղում:

Նրանք ձանապարհներ են շինել այդ անդնդախոր ձորերում, կամուրջներ կառուցել, հուշարձաններ և աղոթարաններ կանգնեցրել, որոնց հետքերը դեռ մնում են Դսեղի ձորերում, անտառներում և հանդամասերում:

Այդ տոհմի պապերը արտաքին հարձակումների ժամանակ և ինքնապաշտպանություն օրերին, ինչպես՝ Հասան խանի ասպատակության ժամանակ, գործի գրելուխ են անցել և պաշտպանել գյուղերի խաղաղ բնակչությունը կոտորածից և կողոպուտից:

Թումանյանի պապը՝ Օհաննես աղան (1785—1868) անվանի զինվորական էր:

Օհաննես աղան բարձրահասակ էր և գեղեցիկ: Մեծ չիբուխ ուներ, սաթի ծայ-

րով, թուրր կողքից կապած, սամույր մուշտակը վրան: Լավ ձի նստող էր և հրացանաձիգ, այս ժառանգական է եղել Թումանյան տոհմի մեջ:

Պապը՝ հյուրասեր էր, զրուցասեր, սրախոս և զվարճասեր: Այնքան է սիրել զրույցը, որ իր տան պատի տակին, ճանապարհի վրա 12 քար է տաշել տվել, որ գյուղացիները գան նստեն, զրուցեն:

Իր բնավորության այս գծերով և արտաքինով, ասում են, Թումանյանը շատ էր նման իր պապին:

— Օհաննես աղան թեև աղա էր, բայց շատ հասարակ մարդ էր,—ասում էր նրան մոտիկից ճանաչողներից ու ժամանակակիցներից մեկը՝ Կիրակոս բիձեն: Բնավորությամբ բարի էր և առատաձեռն: Հասարակ ժողովրդին միշտ օգնել է, հողագործի գյուղացուն հող տվել: Նա իր ծաղրածուն է ունեցել Մուրադանց Մարգար անունով, որը միշտ սաղ էր ածում, առակներ պատմում, սրախոսու-

թյուններ անում և զվարճացնում Օհան-
նես աղայի հյուրերին»:

«Օհաննես աղան շատ լավ մարդ էր.
ամբողջ Լոռին նրան սիրում էր, լսում:
Մեծ մարդ էր. չափիցը դուրս նշաններ
ունեւր. դիվան էր կտրում, ժողովրդին
պաշտպանում էր: Ամեն տեղ ղեմավո-
րում էին, շաբաթներով քեֆ անում»:—
Այսպես էր պատմում Օհաննես աղայի
մասին քեռի Սարոն, և ապա շարունա-
կում.

— Հասան խանի ժամանակ գյուղումը
աղ չկար. ժողովուրդը առանց աղ կոտոր-
ւում էր. նա գնաց ուղտի բեռներով աղ
բերեց, ժողովրդին բաժանեց, ժողովրդ-
ին պահեց: Տուրքերը հավաքելու ժամա-
նակ, երբ պետական պաշտոնյաները գա-
լիս են հացահատիկ հավաքելու, ժողո-
վուրդը դժգոհում է. Օհաննես աղան
դուրս է գալիս պրիստավին ճանապարհ
դնելու, որ իր եկած ճանապարհով ետ
գնա. չի լսում, աղան բարկանում է, ճա-

նապարհ է դնում և ասում.— Զուրը
անցկացրեք, [թո՛ղ գնա»:

Օհաննես աղան բարեկամական կա-
պեր էր հաստատել հարևան չրջանների՝
Ղազախի ու Բորչալուի թուրքերի և
վրացիների հետ և աշխատում էր հաշտ
ու խաղաղ պահել այդ ժողովուրդներին:

Ռուսաստանից նա իր հետ բերել էր
ոռւ ջրաղացպան: Առաջինը նա էր, որ
Լոռում մտցրեց մոմի գործածությունը:
Մինչև այդ Լոռվա գյուղերում ձեթի
ճրագներ են վառելիս եղել, միայն դրա-
նից հետո է սկսվել մոմի գործածությու-
նը: Ռուսաստանից իր հետ բերել էր նաև
հայելի, նկարներ և այլն:

Ասում են, ավելի անվանի և հայտնի
է եղել Թումանյանի պապի հայրը՝ Օվա-
գիմ Յուզբաշին՝ քաջ ու հաղթանդամ,
Լոռու հայտնի իգիթներից մեկը: 18-րդ
դարում, շնորհիվ իր քաջագործություն-
ների, նա մեծ հռչակ է ստանում: Օվա-
գիմը խիստ էր, աժդահա ու քաջ:

Օվագիմ Յուզբաշու մասին այսպես

է պատմում Յաչատուր Աբովյանը իր
«Վերք Հայաստանի» վեպում. «Մենակ
Դսեղցի Մեհրաբյան Թումանյան Հովա-
գիմի անունը՝ քարերը սասանացնում
էին: Սարերի, ձորերի միջում մեծա-
ցած, գազանի ու հարամու արինը թա-
փելով էր նրա ոսկորները հաստացել:
Երկու տղամարդ նրա մեջքը չէին կարող
խտտել, հինգ մարդ նրա մեկ ձեռը չէին
կարող ոլորել, նրա գլուխը մեկ օր չէր
ցավել: Կերածը մեղր ու կարագ էր, հա-
գածը շալ, կոխածը ծաղիկ ու չիման,
աղբրների վրա, մեշի միջումն էր նա օ-
րորոցում անքաղ քաղ արել: Նրան ի՞նչ
կդիմանար: Աժդահա ու ոչ տղամարդ...
Ութ ախպեր ուներ, մեկը քանց, մեկը
աժդահա:

...Վաթսուն ջանից ավելի հողի՝
հարս, փեսա, թոռը, ծոռը՝ առավոտը՝
նրանց տանիցը դուրս էին գալիս, ըի-
գունը միթանր նրանց օճորքի տակին
քնում ու նրանց հարյուր տարեկան հերը
դեռ երեկվան երեխի պես՝ բեղերն ոլո-

րում, մի րուքը սանդրում, փափախը
կոտրում, նրանց հետ՝ պար գալիս՝ պար
գալի, խաղալիս՝ խաղում, սազ ածելիս՝
չատ անգամ ինքը սաղը ձեռներին
խլում, ածում, խաղում, քոսն տարեկա-
նի պես ձիու վրա նստում, ասպարը
գցում ու սարերում, ձորերում, չաղրի
տակին՝ պարզկա գիշերը՝ որդվոցը ի-
րան արած քաջությունները, լոռեցոնց
տղամարդությունը, հին, հին բաներից,
լազգուց, թուրքից հազար բաներ պատ-
մում...»

Օվազիմ Յուզբաշին մեռել է 40-ա-
կան թվականներին:

Օվազիմ Յուզբաշու հայրը՝ Մեհ-
րաբը՝ Լոռու ձորերի նահապետն էր:

Գյուղական մեծերի պատմվածների
համաձայն այսպես է նկարագրում Թու-
մանյանը իր ապու պապին՝ Մեհրաբին:

«...Ծերունի Մեհրաբը, Օվազիմի
հայրը, Լոռու ձորերի նահապետը, իսկի
չէր էլ մտածում թե հարյուր տարին անց
է կացրել: Նրա վիթխարի, բարձր հա-

սակը կորացել էր, նորից ամրացել, ճերմակ մազ ու միրուքը բռնեյ կուրծք ու երես և ափսոսանքի ահալորության հետ խառնել, միացրել ծերության պատկանանքը»*) :

Մեհրաբը բարձրահասակ, հաղթանդամ, հուժկու ձայնով տղամարդ էր. խելացի էր, արթուն և արի: Նրա անունով թումանյան տոհմի տունը կոչվում էր նաև Մեհրաբանք կամ Ղուղղունանք՝ երկարակյաց էին և քաջ:

Միանգամայն այլ ծագում և տարբեր նկարագիր ունեն թումանյանի մոր կողմի պապերը՝ գյուղի մյուս ծայրի բնակիչները՝ Քոչարյանները: Նրանք սարեցիներ էին. գյուղի առաջին հովիվներն ու տափարածները. նրանց տունն էլ այդ պատճառով կոչվում էր՝ «սարըցու տուն»:

Այդ տան նահապետը՝ տափարած Օհանես ապին, թումանյանի մոր հայրը,

*) «Քաջերի կյանքից»:

սարերում աչք բաց արած, սարերում
մեծացած, իր տղաների հետ բերում է
սարերի կյանքը, շվին, բայաթին: Ինքը
Օհանես ապին շատ առողջ է եղել, ուժեղ
և ձայնեղ, մի աժդահա մարդ: Իր ամ-
բողջ կյանքը նա սարերումն էր անցկա-
ցրել և երբեք կյանքում չէր հիվանդա-
ցել: Օհանես ապին իր առաջի վշտից՝
կնոջ մահից կաթվածահար է լինում և
հարյուր ութ տարեկան հասակում վախ-
ճանվում: Մեռնելիս ցավով բացական-
չում է. «ա՛յ փուչ աշխարհ, արժե՞ր եր-
կու օրվա համար ծնվելը...»

Ահա այս երկու միանգամայն տար-
բեր դյուղական օջախների ծնունդ էր
թումանյանը:

ՀԱՅՐԸ

Թումանյանի հայրը՝ Տեր-Թադևոսը
դյուղի քահանաներից մեկն էր. նրա աշ-
խարհական անունը Ասլան էր. ծնվել է

1838 թվին, վախճանվել 1898 թվին:
Սկզբում, 1870—1872 թվերին, նա ուսա-
նում է Սանահնի վանքում. քահանա է
դառնում 1874 թվին, երբ թումանյանը
4—5 տարեկան երեխա էր արդեն:

Տեր-Թադևոսը թեև նույնպես ան-
վանի մարդ էր, բայց նա չուներ իր
նախնիների ո՛չ դիրքն ու կարողությունը
և ոչ էլ նրանց մեծ համբավը: «Հայրս
մեր տան վերջին ընկած բեկորն էր...»
ասում էր թումանյանը:

Իր տնտեսությամբ թումանյանի հոր
տունը միջակ տներից էր. ունեցել են՝
երկու կով, մի գոմեշ և մի քանի ոչ-
խար: Բայց չնորհիվ իր անվանի պապե-
րի և իր անձնավորության՝ Տեր-Թադե-
վոսի տունը համարվում էր Լոռու պատ-
վավոր տներից մեկը:

Հմայիչ դեմք էր Տեր-Թադևոսը,
սիրված ու հարգված գյուղի և Լոռու
չրջանի ժողովրդի կողմից: Թումանյանն
առանձին սիրով էր խոսում իր հոր մա-
սին:

Ամենապայծառ դեմքն էր նա, որ լուսավորել է Թումանյանի մանկական օրերը: «Ամենալավ՝ ու ամենամեծ բանը, որ ես ունեցել եմ իմ կյանքում—այդ եղել է իմ հայրը: Նա՛ ազնիվ մարդ էր և ազնվական՝ բառի բովանդակ մտքով: Չափադանց մարդասեր ու առատաձեռն, առակախոս ու զվարճաբան, սակայն միշտ ունեւր մի խոր լրջութիւն: Թեև քահանա, բայց նշանավոր հրացանաձիգ էր ու ձի նստող: Այդ ժառանգական էր մեր ցեղի մեջ»*):

Ինչպես այս գծերը, այնպես էլ հոր բնավորութեան հիմնական գծերը ժառանգաբար անցել են Թումանյանին. Թումանյանը բնորոշելով իր հորը,՝ ասես ինքն իրեն է բնորոշում. այնպես է նման նա իր հորը:

Երբ խոսք էր լինում մեծ մարդկանց մասին, նա ասում էր. «Մեծ մարդու մասին զաղափար եմ կազմել իմ հորով:

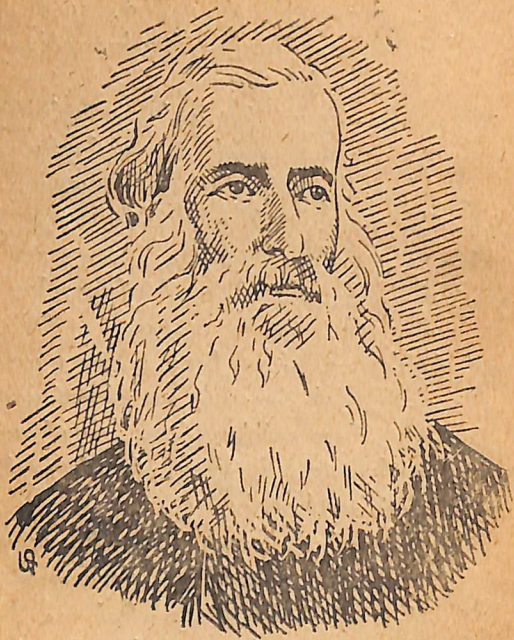
*) «Ինքնակենսագրութիւն» «Ընտիր հատվածներ», Էմմ. ք. Նազարյանի. 1907 թիվ, էջ՝ 265.

Մեծ մարդ էր. զարմանալի խորը մարդ,
անգուևդի խորություն ուներ. լայն հո-
գի, մեծ սիրտ, մեղմ բնավորություն,
ժպիտը միշտ դեմքին»:

Ինչպես նրա կյանքի բազմաթիվ
դեպքերն ու գրույցները, այնպես էլ
գյուղի ծերերի պատմածներն այդ են
վկայում՝ նրա սրտի անսահման բարու-
թյունն ու բարի գործերը: Նա ամեն
տաք վեճ մեղմացնում էր և վերացնում.
նրա ժամանակ Դսեղ գյուղի մասին
ասում էին՝ արյունը ջուր անող գյուղ:

Թումանյանի հայրը բարձրահասակ
էր, նիհար, ժպտուն ու խոր աչքերով.
մազերը գանգուր ու վաղ ճերմակած-
ձյունի նման սպիտակ:

Թեև քահանա, բայց, ինչպես պատ-
մում են նրան մոտիկից ճանաչողնե-
րը, չի սիրել եկեղեցական ծեսերը: Հա-
ճախ եկեղեցու գանգերը լսելիս գնացել է
գյուղամեջ գրույցի, կամ մարդ հավա-

Հովհ. Բաւմանյանի հայր Տեր-Քաղկոս (1839—1898)
1896 թ. լուսանկարից.

քել, բերել տուն գրուցելու, հետն էլ իր
չոնգուրն է ածել ու երգ ասել:

Պատմում են, որ Տեր-Թադևոսի
հյուրերից մեկը, տեսնելով պատից
կախված չոնգուրը, հարցնում է՝
«տե՛րտեր դու-չոնգուր ածե՞լ գիտես»:
Տերտերը թե՛ «էդ հո ավետարանը չի,
որ չգիտենամ»:

Բնավորությամբ լինելով ուրախ և
հյուրասեր՝ նա իր շուրջն է հավաքում
չրջանի՝ աշուղներին ու չվի մծողներին,
առակախոսներին ու գրույց անողներին
և այսպիսով իր տունը դարձնում է երգի
ու գրույցի կենտրոն:

Իր աղջիկներից մեկը՝ Իսկուհին
պատմում է, թե ինչպես ինքը մի օր հոր
ձին փերցնում է, կթերը բարձում, գնում
հեռու աղբյուրը ջրի: Ճանապարհին ձին,
որտեղ մարդ է տեսնում, կանգնում է:
Աղջիկը գալիս է տուն, հորը պատմում:
Հայրը թե՛ «Ա՛յ որդի, էդ իմ ձին ա. ես
որ ճամփա եմ գնում, մարդ պատահելիս
կանդնում եմ գրից անում, ձիս էլ սովո-

րել ա»։ Ձրույցի ժամանակ խոսքը տեղին էր ասում, ամեն խոսքի հետ էլ մի առակ։

Հոր երգի ու գրույցի երեկոները մեծ նշանակութիւն են ունեցել և խորն են ակոսվել Թումանյանի վառ երևակայութեան մեջ. նա մանկուց ազդվում էր հոր երգերից, ներշնչվում և սիրում երգն ու գրույցը։

«Իրիկունները, երբ տուն էինք հաժաքվում, հայրս թինկը տված ածում էր իր չոնգուրը և երգում Քյոռօղլին, Քյարամը կամ որևէ հոգևոր երգ»։

Հայրը երգում էր ավելի թախծոտ, արևելյան բայաթիներ, աշուղական խաղեր ու ժողովրդական երգեր։ Հոր երգի ու նվագի երեկոները փոքրիկ Հովհաննեսի ամենաթանգ ու ամենանվիրական ժամերն են եղել։ Ասում են, երբ հայրը սաղ էր նվագում, փոքրիկ Հովհաննեսը նստում էր շատ մոտ, նայում էր

Նրա դեմքին և մեծ ուշադրութեամբ լսում... լսում էր իր հոր խոր հառաչող եղանակները, նայում էր նրա բոցով տալիս աչքերին, որոնք նայում էին հեռո՛ւ, շա՛տ հեռու, և ինքն էլ բոցավառված, լցվում, համակվում էր հոր վշտոտ երգերով:

Այսպես էր տեսել Թումանյանն իր հորը, իսկ մորը՝ միշտ դժգոհ ամուսնու անհոգ ու անխույթ ձևով ապրելուց:

Դրա համար է, ասում էր Թումանյանը, որ երևակայում եմ միշտ հորս անհոգ ու զվարթ զրույց անելիս, ձի նըստած կամ չոնգուր ածելիս, իսկ մորս՝ հոգսի մեջ, գյուղից դուրս—մեր կորած անասուններին ման գալիս...

Հայրը անխույթ և շռայլ ապրող էր: Հաճախ էր պատահում, որ գյուղերում աշխատածը թողնում էր դուրսը, տալիս էր չունևորներին, ինքը դատարկ գալիս տուն: Շատ անգամ ստացածը

դրպանն էր ածում առանց նայելու, ու-
զողին էլ տալիս էր առանց հաշվելու,
ասելով՝ «էնքան ըլի, որ կնիկս չիմա-
նա»: Վախենում էր հաշվով ապրող իր
կնոջից:

Կինը, չկարողանալով տանել իր ա-
մուսնու անհոգ ու շռայլ բնավորությու-
նը, մշտական վեճի մեջ էր հետը: Իսկ
ամուսինը վախենալով նրա կովող բնա-
վորությանից՝ միշտ գաղտնի էր անում
իր բարեգործությունները: Շատ է պա-
տահել, որ կնոջ բացակայության ժա-
մանակ Տեր-Թադևոսը իր տղային՝ փոք-
րիկ Հովհաննեսին կանգնեցրել է դռան
մոտ հսկելու, իսկ ինքը ցորենը լցրել է,
տվել մի որևէ չքավոր գյուղացու, կամ
սարից իջած թուրքի շալակը:

Թումանյանի մայրը իր ամուսնու
բարեսրտության մասին հետաքրքիր
դեպքեր չատ էր պատմում:

Մի օր աղունը ջաղացն է տանում
աղալու. ջաղացում տեսնելով մի գյու-
ղացի միրգ է ծախում, աղունը թողնում

է ջաղացում, միրդը բեռնում ձիուն,
բերում տուն: Դալիս է տուն, կինը
հարցնում է ամուսնուն թե՝ «Տե՛րտեր,
բա ալյուրն ի՞նչ արիր»: Թէ՝ «Ջաղա-
ցումը ջաղացպանը դեռ աղում ա»: Կի-
նը, թե՝ «Չէ՞ որ անտեր ա, կգողանան»: Նա թե՝ «Չունենոր մարդիկ են, մի քիչ
էլ թող գողանան...»:

Մի ուրիշ անգամ էլ, մի սովի տա-
րի, տերտերը աղունը ջաղացն է տա-
նում աղալու, կինն էլ փուռը վառում է,
սպասում տերտերի գալուն: Բայց տեր-
տերը չկա: «Մթնել ա,—պատմում էր
Թումանյանի մայրը,— էրեխեքը լաց են
լինում, սոված են. տանն էլ հաց չկա,
մին էլ տեսնեմ՝ տերտերը ջաղացից գա-
լիս ա դատարկ, երկու կրկենի*) կռան
տակին:

Դու մի ասիլ, մի ձիաբեռ ալյուրը
կրկենի է թխել, դուրս է եկել հանդը,
— — —

*) Կրկենի—Ջաղացում կամ սարում մոխրի մեջ
թխված հաց:

հանդի սոված հանդվորներին բաժանել
ու ինքը դատարկ եկել է տուն...»

Պատահեւ է, որ դաշտում հանդի-
ւած չունեոր հանդվորին մերկ տեսնե-
լով՝ իր հագի շապիկը տվել է նրան,
կամ թե չէ՝ աչնանը դյուղի չքավորի
կամ այրի կնոջ չհնձած արտը հնձել է
իր վարձած մշակներով:

Լինելով կենսուրախ մարդ, շատ է
սիրել երեխաների շրջանը. նրանց հետ
վեզ է խաղացել, կատակներ արել, դյու-
ղի ջահել հարսն ու շղջիկների հետ
Համբարձման տոնին վիճակ հանել:
Խաղով, մրգով և կատակներով է ուր-
հել նա իր երեխաներին: Առանձնապես
սիրում էր իր մեծ տղային՝ Հովհաննի-
սին: Հոր և որդու փոխադարձ այդ սե-
րը տարիների ընթացքում ավելի ու ավելի
է ուժեղանում և խորանում: Պատ-
մում են, որ երբ 1890 թվին լույս է
տեսնում Թումանյանի բանաստեղծու-
թյունների առաջին ժողովածուն, հայրը
մեծ հրճվանքով է կարդում այդ գիրքը,

հյուրեր է հրավիրում, ուրախանում,
քեֆ անում և ասում է՝

— Հիմի ինձ էլ մահ չկա...

Տեր-Թադևոսը սիրված էր ո՛չ միայն
Լոռու շրջանի գյուղացիներից, այլև հա-
րեան շրջանների՝ Բորչալուի, Ղազախի
գյուղացիներից, և հատկապես թուրք
բնակիչներից։ Նա անշահասեր և մեծ
մարդու համբավ ուներ Լոռու շրջանում։
Հետագայում, 900-ական թվականներին,
Լոռում Հովհաննես Թումանյանին իր
հոր անուշով էին ճանաչում։ Պատմում
են՝ 1905—1906 թվականներին, հայ-
թուրքական ընդհարումների ժամանակ,
երբ Թումանյանը Ղազախի շրջանի սա-
րերն է գնում երկու հարեան ժողովուրդ-
ների հաշտեցնելու, թուրք բնակիչները
վախենում են երևալուց, բայց երբ իմա-
նում են, որ ձիավորներին գլխավորում
է Թումանյանը, գյուղի ծերերն ասում
են՝ «Նա Ասլան քեշիշի տղեն է, մի՛ք
վախի, գնացե՛ք, նրա հայրը մեծ մարդ
էր, մեր բարեկամն էր»։

Տեր-Թադևոսը Լոռու շրջանի առաջագեմ դեմքերից էր, գյուղի, աչքի ընկնող հասարակական գործիչներից: Նրա օրով է գյուղում գործածության մեջ մտել կաղամբը և ապա՝ կարտոֆիլը: Նա է առաջին լամպը գնել, բերել Դսեղ, նավթի գործածությունը նրա օրով է սկսվել, մինչ այդ գյուղում վառում էին ձեթի և մոմի ճրագներ: Այդ եղել է մոտավորապես 1873—74 թվականներին:

Տեր-Թադևոսը շատ էր սիրում թիֆլիսը: Ամեն տարի ձիով կամ ֆուրգոնով գնում էր թիֆլիս, իր տղային տեսնելու: 1898 թվին, երբ սկսվում է երկաթգծի կառուցումը, նա շատ է ուրախանում, որ հնարավորություն կունենա ավելի հաճախ գնալու թիֆլիս, իր տղային տեսնելու: Բայց հենց նույն տարին նա վախճանվում է և միայն գնացքի ձայնն է լսում ձորում:

Թումանյանի հոր հակապատկերն էր մայրը՝ Սոնան։ «Երկու, ծայրահեղորեն տարբեր արարածներ հանդիպել էին իրար» — գրում է Թումանյանն իր ծնողների մասին։

Մայրը նույն գյուղից էր. սարերում ապրած ու մեծացած, իր հոր նման՝ առողջ, ուժեղ և գիմացկուն։ Բարձրահասակ էր, գեղեցիկ և կարմրաթուշ. կատարյալ սարի աղջիկ, ինչպես գյուղացիներն էին ասում նրա մասին՝ «մի գիժ պախրի կով»։ Աշխատասեր էր. մեծ կամքի տեր, գյուղի անվախ կանանցից էր. նա էր կառավարում տունն ու սարը։

Մայրը տարվա մեծ մասը սարերումն անցկացնելով՝ իր երեխաներին էլ սարերումն էր պահում, մեծացնում։ Սարն էր գնում վաղ գարնանը, ու մնում մինչև ուշ աշուն։ «Հենց որ գարունքանում էր, էն ա սարն էի տանում էրեխանցը, — պատմում էր Թումանյանի

Հովհ. Թումանյանի մայրը՝ Սոնան (1812—1956):

1913 թ. Բուսիկի ք/գ.

մայրը, — տանելու էլ ապրանքը ձիուն
էի բռնում, ապրանքի ետեից ոտով
գնում, որ ձիու վրա երեխեն չ'հարվի:
Սարերումն էլ էն ծաղկոտ տեղերումն
եմ պահել, աղբյուրների մոտ կացել:
Սարում մնում էինք մինչև ձնի կաթոցը,
էն ա ձնի հետ կոլովելով գալիս էինք
գեղը. ամպը գոռում էր, չոքում, սե-
վակնում, չանգը կոխում...»

Թումանյանի մոր սիրած սարը, որ-
տեղ շատ է մնացել, և որտեղ պա-
հել է իր երեխաներին, կոչվում է
Ղարանլուղդարա — (Մթին Ձոր): Այդ
սարը գտնվում է Քոչաքար լեռան մոտ,
գյուղից 40—50 կիլոմետր հեռավորու-
թյան վրա: Մինչև վերջին տարիներն
էլ, թեև ութսուն տարին անց էր կացրել
արդեն, էլի Թումանյանի մայրը գնում
էր սար, սարերում անասունները պա-
հում և ձմեռվա կաթնամթերքը պատ-
րաստում: Վերջին անգամ՝ 90 տարեկան
հասակում, մի անգամ էլ Ղարանլուղդա-
րա սարն է գնում՝ վերհիշելու, վերապ-

րելու սարերում անցկացրած օրերը, սարի կարոտն առնելու:

Թումանյանն ասում էր. «Ինչ որ սարի բան կա իմ մեջ— դա իմ մորիցն է— Նանից: Թռչող կին էր իմ մերը. արծվի թռիչք ուներ: Ամենաբարձր սարերում, ծաղկոտ տեղերում է պահել ինձ: Շատ բան է տվել ինձ մայրս, շատ... շատ էր սիրում ինձ»:

Մայրն անդրադետ էր: Մի անգամ երեխաներից մեկի հարցին, թե՛ Նա՛նի, դու ուսումնարան գնացե՞լ ես, — նա պատասխանեց. «Բա, գնացել եմ, տասներկու ուսումնարան եմ ավարտել...» ու սկսեց թվել այն բոլոր սարերը, ուր գնացել էր ամառները՝ Կարմիր էր (այր), Ծաղկոտ ուրթ, Քոչաքար, Ղարանդուղդարա, Կալերի սեռ, Սոթ և այլն:

Շատ աշխատասեր կին էր Թումանյանի մայրը: Սիրում էր և՛ դաշտի, և՛ սարի աշխատանքը: Տան հոգսերով ծանրաբեռնված, հաշվով ապրող կին էր:

Նա տանը շարունակ խոսում էր, կը-
վում, որ առավոտը վաղ վեր կենան,
աշխատանքի գնան, խնայողությամբ
ապրեն: Առավոտից իրիկուն տանը աղ-
մուկ էր լինում ու կռիվ: Հենց որ նա
խոսում էր ու սկսում էր կռվել, տեր-
տերն ասում էր. «Ն^օրը պիտի դարուն-
քանա, որ սրան սարը դարկենք, մենք էլ
հանգիստ ապրենք»: Իսկ երբ նա սարն
էր դնում, տանը հարսանիք էր. ուշ էին
վեր կենում, հանգիստ էին աշխատում,
միրգն էլ առատ էր լինում»:— Այսպես
էր պատմում Թումանյանի եղբայրներից
մեկը:

Նա ութ երեխա ուներ՝ հինգ տղա և
երեք աղջիկ: Ամենամեծը Թումանյանն
էր, և ամենից շատ սիրվածն ու փայ-
լալվածը նա էր: Մայրը, բացի սարի
ու զաչտի աշխատանքից, այդ բազման-
գամ ընտանիքի մանվածքն ու գործ-
վածքն էլ էր անում: «Ցերեկը ապրանքն
էի պահում, գուլպան ձեռիս գործելով,

գիշերը թեյ էի մանում՝ չուխա, խալի
զործում», ասում էր մայրը:

Նա իր ճախարակի առաջ նստած՝
գիշերները թեյ էր մանում, հետն էլ երգ
ասում: Իր ութ երեխային այդպես է
պահել, մեծացրել: Երգել է տխուր եր-
գեր՝ արևելյան եղանակներ, ժամանակի
տարածված ժողովրդական և հայրենա-
սիրական երգերից, ինչպես՝ «Է՞ր հեռա-
նաս քո մայրենի աշխարհից...», «Մա-
նի՛ր, մանի՛ր իմ ճախարակ», «Աղնիվ
ընկեր», և այլն:

Լինելով գրույց սիրող և լավ պատ-
մող կին՝ նա իր երեխաներին հին-հին
գրույցներ էր պատմում իրենց տան մե-
ծերից— Օվագիմ Յուզբաշուց և նրա
քաջագործություններից: Լեզենդներ ու
հեքյաթներ էր պատմում առակների հետ
միասին, համեմած ժողովրդական ոճով
ու դարձվածքներով: Պատմում էր Հա-
սան խանի օրերից, ինչպես Լոռվա գյու-
ղերի բնակչությունն այդ ժամանակների
գյուղերից փախած՝ ահ ու սարսափի

մեջ պատասխարվել է այրերում: Պատ-
մում էր Օհաննես աղայից ու նրա յոթ
եղբայրներից, անցած ժամանակներից
և իր ջահել օրերից: Նա հարսն է եղել
նահապետական մեծ ընտանիքում՝ 40—
50 հոգուց բաղկացած մեծ՝ զերդաստա-
նով: Ավելի բազմանդամ է եղել ընտա-
նիքը՝ նրա սկեսրոջ ժամանակ: Երբ Թու-
մանյանի տառը հարս է գալիս տուն,
տանը 60 մարդ են լինում, ութը ծեր,
սպիտակ միբուքավորներ, և չի իմա-
նում, թե ո՞րն է մեծը, որ առաջ նրան
ծառայեր:

ԱՆՀՈԳ ԵԶՆԱՐԱԾԸ

Թումանյանը ընտանիքի անդրանիկ
երեխան էր, և տանը փոքր հասակից
չատ են սիրել նրան: Մայրն ասում էր.
«Գիշեր-ցերեկ ձեռներիս ենք պահել ես
ու՛ր իմ սկեսուրը: Օրորոց չենք դրել, ոչ
էլ ձոճի մեջ դրել, որ միտքը պայծառ

մնա, չօրորվի»։ Լավ են պահել, բայց
ինքը շատ լացկան երեխա է եղել։ Պատ-
ժում են, թե՛ իրիկնադեմից մինչև լու-
սադեմ լաց էր լինում։ Հայրը երբեմն
բարկանում էր, որ քնի, լաց չլինի։
Բայց ոչինչ չէր օգնում, տատն էր՝ իր
հոր մայրը, որը թոռանը պահում էր,
պաշտպանում։ Գիշերները միրգ էր տա-
լիս, ընկույզ և չամիչ դնում բարձի
տակ, լաց լինելիս տալիս էր նրան։

Տատերը շատ են սիրել իրենց թոռա-
նը. ավելի շատ՝ հոր կողմի տատը։ Այդ
տատը գեղեցիկ ու կիրթ կին էր. չէր
սիրում գյուղի սև աշխատանքը։ Նա սի-
րում էր ավելի քաղաքը և քաղաքի կյան-
քը։ Լինելով քաղաքակրթված և կուլ-
տուրական կին՝ նա է հետևել թոռան
կրթությանը, նրա հաղնվելուն, շարժ ու
ձևին, պահանջելով, որ ամեն ինչ լինի
մաքուր, կիրթ և ճաշակով։ Թոռանը
շատ սիրելուց նրա անունը դրել էր իր
ամուսնու անունը՝ Օհանյես աղա։ Եվ

այդպէս էլ անխանում էին Թումանյանին
գյուղում՝ Օհաննէս աղա:

Թումանյանին պակաս չափով չի սիրել և մյուս տատը՝ մոր մայրը: Իր մանկությունը հիշելիս, Թումանյանն ասում էր. երկու տատիս ծոցումն եմ մեծացել:

Տատի տունը գտնվում էր գյուղի մյուս ծայրին: Տատը թխվածքներ էր թխում, սարի ագղակ*) ու սեր էր ուտեցնում թոռանը, միրգ էր տալիս, սիրում, գուրգուրում, ամառներն էլ իր հետ սարն էր տանում նրան: Սարերում նա իր հասակակից երեխաների հետ գառներն էր պահում, արածացնում:

Փոքրիկ Հովհաննէսը թեև նիհար, բայց շատ առողջ, ժիր, աշխույժ և չարածճի երեխա է եղել: Կարմիր արխալուղը հագին, մորթե փափախը գլխին, ոտքին տրեխներ, ճիպոտը ձեռին, իր հասակակիցների հետ չարունակ ձորե-

*) Սերուցքից պատրաստված թխվածք:

րում, հանդերում խաղացել է, վազվել,
վել, թափառել:

Յոթ-ութ տարեկան հասակում նա
եզնարած էր, բայց եզները միշտ կորց-
նում էր: Իրենց անասունները տանում
էր հանգը, բայց թողնում, ինքը, հեռա-
նում մի քարի գլխի նստում, կամ ծառի
տակ պառկում և անճնատուր լինում իր
ցնորքներին: Ժամերով նայում էր վեր-
ջալույսի վարդագույն ամպերին, հետե-
վում էր Չաթինդաղի դադաթի ամպերի
խաղերին, նրանց սահուն ու դանդաղ
ընթացքին և երազում... Լսում էր թռ-
չունների ծլվյոցը, ծղրիղներին, ար-
տուտների արտաբերումը արտերում: Պառ-
կում էր ձորափին, լսում Դեբեդի վըշ-
շոցը:

Նա, ներշնչված բնության գեղեց-
կություններով, մոռանում էր ամեն
ինչ, մնում էր իր մտքերի հետ, իսկ ա-
նասուններն արածելով՝ հեռանում էին
իրենց հսկողից ու կորչում...

Նա չստ էր սիրում բնության խո-

դադ ժամերը, լսությունը՝ մենության
մեջ: Լռու հանդերուս կամ բլուրների
վրա, պառկում էր, խորասուզվում եր-
կընքի մեջ: Լեռնային բուրումնալի զով
ու կազդուրիչ օդում, կանաչ, ծաղկավետ
խոտերի մեջ հետևում էր արծիվների
թռիչքին ու լսում նրանց ծղրտոցը,
կամ զմայլվում թիթեռներով, որոնք
ծաղկից ծաղիկ թռչելով, ստեղծում էին
գույների խաղ: Պատանի բանաստեղծը՝
տարված իր ցնորքներին՝ մոռանում էր
իր հովվական պարտականությունը:

Շատ ուշ, երբ մութն ընկնում էր,
սթափվում էր նա իր երազներից, հիշում
իր եզները և դատարկ վազում տուն:
Տանը երազկոտ փոքրիկ եզնարածին
խիստ հանդիմանում էին այդ բանի հա-
մար, երբեմն նույնիսկ ծեծում: Թու-
մանյանի մայրը իր տղային ծեծից ա-
զատելու համար տանում էր հարևաննե-
րի տանը պահում: Հարևանների տանն էլ
հանգիստ չէր մնում եզնարածը: Թուման-
յանը հիշում էր երկու դեպք: Մի անգամ

մայրը տանում, պահում է նրան Աթի
բիձու տանը: Թումանյանն օջախի մոտ,
Թասի մեջ տեսնելով հանդվորի համար
պահված քաշովին՝ ուտում է, դատարկ
ամանը ծածկում ու գնում իր տեղը: Մի
ուրիշ անգամ մայրը տանում է Բալոյի
տունը, այստեղ էլ նրանց օջախի մոխ-
րի մեջ թաղված խորոված գետնախնձորն
է ուտում և ուշ երեկոյան կուշտ գալիս է
տուն:

Փոքրիկ Հովհաննեսը թեև վատ եզ-
նարած էր, բայց շատ էր սիրում եզնե-
րին և առհասարակ ողջ կենդանական
աշխարհը: Իր կենսագրական նյութերի
մեջ Թումանյանն առանձին սիրով ու կա-
րոտով է հիշում իրենց և իր պապոնց
տան կենդանիներին:

«Իբրև հին կարոտ մտերիմների, հի-
շում եմ պողատ գոմեջը՝ Նազլուն, Ծա-
ղիկը (կովի անուն), Չերքեզը, Աբրաջը
(եզներ), Թորյան շունը, Ղայթարը (չան
անուն) իմ պապոնց, մեր Մարինոս էջը,
Ղուաթ ձին, մեր սև Մաշկոն. (շուն)»:

Իսկ հետագայում, երբ գրում է կենդանիների կյանքից իր հայտնի պատմվածքները, նա առանձին ջերմությամբ ու մտերմությամբ է խոսում կենդանիների և թռչունների մասին՝ եղնիկի, ծիծեռնակի, շան և այլն, համեմատելով նրանց մարդու հետ. «...Ի՞նչ ա մեր ու էն սարի, պախրի զանազանությունը— ոչինչ... ամենի սիրտն էլ սիրտ ա, ամենի ցավն էլ ցավ...», — գրում է նա:

ԽԱՂԵՐԻ ՈՒ ՀԵՔԻԱԹՆԵՐԻ ԱՇԽԱՐՀՈՒՄ

Գյուղի վայրերից Թումանյանն ամենից շատ Դիդն էր հիշում ու սիրում:

Դիդը գյուղի հյուսիս-արևելյան կողմում, հարթավայրի կենտրոնում՝ քարոտ կատարով բլուր է: Հնում, հարձակումների ժամանակ, դիտարան է եղել,՝ հետո դարձել է ուխտատեղի, այժմ

եկվորների համար գրոսավայր է: Բլրի
կատարին մի հին մատուռ է կառուց-
ված, իսկ չորս կողմը տարածվում են
գյուղի արտերը: Դրդի կատարից երե-
վում է Դսեղն իր չրջակայքով ու սահ-
մաններով:

Դրդի վրա ամառը միշտ հով է, օդը
դուրեկան և բուրումնալի: Այնտեղ
միշտ քամին խաղում է ազատ...

Դրդի կատարին բուսնում է ուռյ և
անանուխ, ստորոտին՝ բազմազան բու-
րավետ ծաղիկներ, օդում ճախրում են
արտուտները, թիթեռները թռչում են
ծաղկից-ծաղիկ ու կենդանացնում չրջա-
պատի ամբողջ հարթավայրը:

Աչնանր՝ յուռ է, տխուր և թախծա-
լի— ծաղիկներն ու խոտերը թռչնած են,
դեղնած... թռչունները՝ չված, հեռա-
ցած...

Առաջ, Թումանյանի մանկության
տարիներին, Դրդի ստորոտին աղբյուր-
ներ են եղել, որոնք հիմա չկան: Մնացել
է մի մեծ կարմիր քար, որի տակ, ինչ-

պէս ինքր թումանյանն էր ասում, անձրև
Ժամանակ թաքնվել է ինքը՝ անհոգ
փողբրիկ եղնարածը: Մինչև հիմա էլ մը-
նում է այդ քարը:

Դըղի ետևը, ձորի մյուս ափին, որ
պէս Փոն, երկարությամբ ձգվում է Չա-
թինդաղ լեռնաշղթան, որի դազաթը
գարուն և ամառ ծածկված է թխպով.
այդ այն լեռնաշղթան է, որի վրայով՝

...Ամպերը դանդաղ ուղտերի նման

նոր են ջուր խրմած ձորից քարձրանում...

Չաթինդաղի վրայով քարավանի
նման ամպերը միշտ սահում են, գնում և
գեղեցիկ խաղեր ստեղծում:

Դըղի ստորոտին, գյուղի հակառակ
կողմը, ձորափին՝ կանգնած է Սիրուն
Խաչ գեղեցիկ խաչքարը, որ

...Քարի գլխից, լուռ մարդու նման,
նայում է ձորին....,

այն ձորին, որտեղ գտնվում է Բարձրա-

«Ծովեր»
(1938 թ. լուսանկարից)

Քաչ Ս. Գրիգորի վանքը, 12-րդ դարի
գեղեցիկ հուշարձաններից մեկը: Այդ
վանքին մոտիկ կա մի վճիտ ու սառն
աղբյուր: Այդ աղբյուրը և ձորը Թու-
մանյանի սիրած վայրերից են եղել՝ ինչ-
պես մանկության օրերին, այնպես էլ
հետագա իր կյանքի ընթացքում:

Ինչպես տեսնում ենք, Թումանյանի
մանկության և պատանեկության շրջանի
վայրերը հարուստ են եղել պատմական
հուշարձաններով, որոնք մեծ ազդեցու-
թյուն են արել Թումանյանի վրա: Հին
դարերի այդ հուշարձանները առանձին
գեղեցկություն և հմայք են տվել Լոռվա
բնությանը և Լոռին դարձրել այցելունե-
րի սիրած վայրերից մեկը:

Թումանյանը շատ է սիրել այդ վայ-
րերը, և տանից ու դաշտի աշխատանքից
փախած՝ թափառել է գյուղի մի ծայ-
րից մյուսը:

Իր դասընկերներից մեկը՝ Գաբո բի-
ձեն, (որ գյուղի կոլեկտիվի խոզարածն
էր), պատմում էր իրենց մանկության

չքանի օրերից ու սիրած վայրերից,
ուր խաղացել են միասին:

«Հինգ-վեց տարեկան էրեխեք էինք.
անբան էրեխեք. էն ա հանդն էինք՝ գը-
նում, խաղ անում: Օհաննեսն էլ շատ էր
սիրում. տանից փախած սաղ օրը ման
էինք գալիս: Գնում էինք Դըղի ուսը.
ապրանքը հետ էինք ածում, թացնում:
էնտեղից գեղի մյուս ծերն էինք վա-
զում՝ կաթնաղբյուրն ու Առվյաղը: Աղբ-
րի մոտ հաց էինք ուտում, կամ թե չէ
Ծովերն էինք գնում՝ մոռ, մոշ ուտելու,
ծախ բուն ման գալու, ձու հավաքե-
լու...»

Աչնանը խմբով գնում էին հավաքե-
լու վայրի տանձ ու խնձոր և զանազան
պտուղներ՝ հոն, կաղին, աճար, որոնցով
հարուստ են Լոռվա ձորերը:

Շատ էն սիրել խաղալ Ս. Գրիգորի
վանքի և նրա աղբյուրի մոտ: Այնուհե-
տև իջել են Զաղի ձորը, այնտեղ, որտեղ
հիմա Թումանյանի անվան հրակայուն
հանքերն են: Զաղի ձորը Լոռվա խիտ,

կուսական և հարուստ ձորերից էր: Այդ
ձորում Դեբեդում լողացել են, խաղա-
ցել, ձուկ բռնել: Այսպես էր պատմում
Գարո բիձեն իրենց մանկությունից:

Ծովերը, որ գյուղի գեղեցիկ ան-
կյուններից մեկն է, պտնվում է գյուղից
երկու-երեք կիլոմետր հեռավորության
վրա, անտառի մեջ եղեգնուտով ջրջա-
պատված փոքրիկ լիճ է. կոչվում է
նաև՝ Տըզրուկա-գուլ, որովհետև լիճը
լիքն է տզրուկով: «Ծովերը» առաջ եր-
կու մեծ և փոքր լճից է կազմված եղել,
այժմ փոքրը ցամաքել է և մնացել է
միայն մեկը: Գյուղացիները այդ երկու
լճին ասում էին՝ Ծովեր:

Շնորհիվ իր այդ թափառումների՝
Թումանյանը մանկուց արդեն լավ էր
ճանաչում գյուղի, նրա ջրջակայքի ու
նրա սարերի հուշարձանները, մութ ծը-
մակներն ու թալաները: Նրան ծանոթ էր
ամեն քար ու ծառ, ամեն այր ու վանք,
խաչքար և քարանձավ:

Նա գիտեր բուսական աշխարհը,

վայրի բույսերի, ծաղիկների բուժիչ
հատկություններն ու անուաները, նա գի-
տեր բանջարեղենների զանազան տեսակնե-
րը արմատեղենների անուաները՝ ինչպես
չուշան, կոճղեղ, ճանդուկ, ավլուկ,
երիցուկ, ուրց, և այլն և այլն:

Մանուկ Հովհաննեսի մեջ սերը դե-
պի բնությունը, դեպի խաղերն ու թա-
փառումներն ավելի ուժեղ է եղել. նա
միշտ նախընտրել է բնության մեջ ազատ
կյանքն ու երազանքը, կամ իր ընկերնե-
րի հետ խաղերն ու ազատ ժամանցը:

Թումանյանի մանկության օրերի
արկածներից հայտնի է՝ «Չերքեզի պո-
զի» պատմությունը, որ ինքը Թուման-
յանը պատմում էր հետագայում:

Մի ամառվա չոգ օր, կալի ժամա-
նակ Թումանյանի հայրը եղները կալն է
անում լծելու: Հենց այդ ժամանակ
դյուղացիները գալիս են հորը դյուղամեջ
կանչում: Ամառվա չոգ օր, եղներն սկը-
սում են այս ու այն կողմ փախչել. Հով-
հաննեսը քարը գցում է, քարը գալիս է

դիպչում Չերքեզի պողին, պողը դուրս է
ընկնում. Հովհաննեսը իսկույն վազում
է, պողը նորից իր տեղը դնում: Քիչ
հետո, հայրը գալիս է, ուզում է եզները
լծել: Չերքեզը ցավից մոտ չի թողնում,
որ ականջը բռնի: Հայրը միամիտ պո-
ղիցն է բռնում, պողը մնում է ձեռին,
իսկ եղը փախչում է: Տերտերը հասկա-
նում է, որ այս իր տղայի գործն է,
բարկանում է, պողը չպրտում է տղայի
կողմը, թե՛ դու ինձ համար տուն չես
չինի: Հովհաննեսը թողնում է կալը,
փախչում է Դրզի կողմերը՝ իր սիրած
փայրերը...

Թումանյանը սիրելի է կալի աշխա-
տանքի հանգստի ժամերը: Այդ է պատ-
ճառը, որ նա ամենից շատ սիրում էր
կալի դադլին և մոտի դեզերը: Յերեկը
պառկում էր ստվերում, իսկ ուշ երեկո-
յան բաց երկնքի տակ ու այնտեղ մտո-
րում էր, երազում... այնտեղ է գրել իր
մի շարք լիրիկ բանաստեղծությունները,

ինչպես՝ «է՛յ աստղեր, աստղեր, Երկնքի
աչքեր»... և այլն:

Լինելով անհանդիստ և չարաճճի ե-
րեխա, մանկական զանազան չարություն-
ներ է արել: Մայրը պատմում էր, թե
4—5 տարեկան հասակում, երբ տանը
մենակ է լինում, վերցնում է նոր
դուրս եկած դեղին փոքրիկ ճուտերին,
տաս-տասնհինգ հատ դցում է ջրով լիքը
տաշտակը ու սկսում է լողացնել... Հե-
տո հանում է, չարում գերանների վրա,
«քնեցնում»... մայրը երբ տուն է գա-
լիս, ցույց է տալիս «քնած» ճուտերին,
որոնք բոլորը սատկած են լինում ար-
դեն:

Բացի նման արկածներից և գյուղի
չրջակայքում կատարած թափառումնե-
րից, Թումանյանը սիրում էր նաև խա-
ղաղ գրույցը և հեքիաթները՝ իր ընկեր-
ների կամ մեծերի շրջանում: Սիրում էր
սարերում, ձորերում գրույցի նստել
գյուղի մեծերի հետ ու լսել նրանց: Սի-
րում էր գյուղացու կենդանի խոսքը,

ներս չվրն, նրա սայլի ու կալի երդը:
Ինչպես ասում են՝ Թումանյանի ականջը
Ժողովրդի լեզվին էր: Շարունակ գյու-
ղումն էր, դուրսը՝ իր խաղընկերների
հետ, կամ գյուղամիջում՝ գյուղացիների
չրջանում: Գիշերները հաճախ իր խաղ-
ընկերների հետ մնում էր դուրսը՝ հան-
դերում կամ ձորում:

Թումանյանն առանձին քաղցրու-
թյամբ էր հիշում գյուղում անցկացրած
այդ օրերը: Իր պատմվածքներից մեկը՝
«Իմ ընկեր Նեսոն», որի մեջ Թումանյա-
նի կենսագրությունից շատ բան կա,
հենց այդ օրերի նկարագրությամբ էլ
սկսվում է:

«Մի խումբ ընկեր երեխաներ էինք:
Գյուղացի երեխաներ:

Ոչ ուսումնարան կար, ոչ դաս, ոչ
դաստիարակություն, ազատ էինք միան-
գամայն ու խաղում էինք. ի՞նչքան էինք
խաղում: Ու ո՞նց էինք իրար սիրում,
ո՞նց էինք իրար սովորել: Սոված Ժա-
մանակներս էլ՝ վազում էինք, հացի

տաշտիցը մի կտոր հաց առնում, պանրի
կարասիցը մի կտոր պանիր, ու էլ ետ
շտապում իրար մոտ: Իրիկուններն էլ
հավաքվում էինք, ծիծաղ բաներ ասում
կամ հեքիաթ պատմում:

Մի ընկեր ունեինք, անունը Նեսո:
Է՛նքան հեքյաթ գիտեր, է՛նքան հեքյաթ
գիտեր, որ ոչ ծեր ուներ, ոչ տուտը:

Ամառվա յուանյակ գիշերները մեր
դռան գերանների վրա շուրջբոլոր նստո-
ւում էինք, հիացած պլըշում Նեսոյի՝
ոգևորությունից գեղեցկացած դեմքին:
Ու պատմում էր նա հուրի փերիներից,
Զմրուխտ դուչից, Լիս ու Մուլթ աշխար-
հից...»

Մանկության տարիներին իր ընկեր
Նեսոյից լսած հեքիաթներից չատերը
թումանյանն անգիր գիտեր:

Իր տան մեծերից ու քեռիներից
լսում է լեգենդներ, գրույցներ և դանա-
ղան պատմություններ:

Նա սիրով ու կարոտով էր հիշում

այն օրերն ու գիշերները, երբ իր հարա-
զատների շրջանում լսել է նրանց զրույ-
ցը:

...Ուր որ հայրենի օջախի առաջ,
...Ձմրան երկար գիշերը նրստած՝
Խոսում են Լոուու հին-հին

քաջերից...

Նա սիրով էր հիշում աչնայն այն օ-
րերը, երբ քեռիները սարից ձիով տուն
դառնալիս՝ ճանապարհին առակ ու լե-
զենդ էին պատմում: Նա հիշում էր քե-
ռի Իսայուն, որ նրան պատմել է՝
«Շունն ու կատուն» զրույցը, «Արծիվն
ու Կաղնին», «Անբախտ վաճառականնե-
րը» և մյուսները:

Հետագայում, երբ սկսում է գրել,
Թումանյանն առատությամբ է օգտվում
մանկուլթյան օրերին գյուղում լսած այդ
Ժողովրդական նյութերից՝ հեքիաթնե-
րից և լեզենդներից:

Հեքյաթների ու լեզենդների հետ
միասին, Թումանյանը սիրում էր սարի

չմին: Սիրում էր սայլորդի երգը, կալի
երգը: Գյուղում՝ հանդերում, իսկ սա-
րերում՝ գազանների առաջ, նա պառկում
էր «Թա՛րմ, ցողապատ լեռների լան-
ջում»—ժամերով լսում հովիվների սրին-
դը, նրանց կանչը, նվազե ու բայաթին:

Սրինգ ածողներին և առակ պատ-
մողներին թումանյանը միշտ հիշում էր:
Հետագայում, երբ Թիֆլիզից գյուղն էր
գնում, իր սերտ բարեկամությունը պահ-
պանում էր նրանց հետ, հրավիրում էր
իր տուն, հյուրասիրում, նվերներ տա-
լիս՝ դիրք, ծխախոտ, արխալուղ կամ
ուղղակի դրամ:

Շմի ածողներից Դսեղում այն ժա-
մանակ հայտնի էին՝ քեռի Եզեկը, հո-
վիպ Ակոփը, Ղշի Միխակը և մյուսները:
Առակ ասողներից՝ Մելքոնանց Օհաննես
ապին: Մի ծեր, չքավոր բոստանչի էր
նա, որ մշտապես ապրում էր Չաղի ձո-
րում. ամառները բանջարեղեն էր մշա-
կում ու դրանով ապրում:

Ահա այդ Օհաննես ապնի դափումն

է հաճախ գիշերները մնացել թուման-
յանը, նրա հետ եղնիկի որսի գնացել,
կրակի կողքին նստած զրույց արել որ-
սից ու կենդանիների կյանքից:

ԲՆՈՒԹՅԱՆ ԳՐԿՈՒՄ

Հեքյաթների ու խաղերի աշխարհից
դուրս՝ թումանյանը մի ուրիշ ավելի
մեծ աշխարհ ուներ, որին կապված էր
վաղ մանկուց: Նրա գիրկն էր զնում
միշտ, նրանից շատ բան էր ստացել,
շատ բան սովորել: Այդ աշխարհը—բնու-
թյունն էր: Բնությունը թումանյանի
ներշնչարանն էր: Սիրում էր Լոռու
վայրի բնության բազմերանգ երևույթ-
ները, նրա ճոխ տեսարանները, նրա
«վես ու վիթխարի լեռները», որոնք
հարբած շարքերով շուրջպար էին բռնել.
սիրում էր սաղարթախիտ կուսական
անտառները, թավուտ ծմակները, մամ-
ռոտ փայռերը: Սիրում էր նրա սառն ու

հատակ աղբյուրները, բնության բոլոր
գույները, ձայները...

Նա հաճախ է առանձնացել բնու-
թյան գրկում ազատ ապրելու, նրա հետ
ձուլվելու, նրանով շնչելու: Սիրել է
թափառել Լոռու անտառներում մեծ-մե-
նակ, իր ցնորքների հետ, կամ մարգերի
լոռիքյան մեջ լսել թռչունների ծլվլոցն
ու արտերի սրվսրվոցը... Իսկ հեռվից
ձորափից լսվում էր՝ ձորերի թրշոցը,
սարերի գըվգըվոցը...

Լոռու հանգերն ու արտերը առանձ-
նապես սիրուն ու կենդանի են գարնան
օրերին, երբ ծաղկի ու կանաչի բացվե-
լու հետ միասին սկսում են երգել ծղրիդ-
ները, ճախրել արծիվները, աքտերի
մեջ՝ «արտոտրել» ու «կլթացնել» ար-
տուտները:

Իր կյանքի հասուն չրջամում նա
հիշում էր Լոռու հանգի արտուտները...
վերհիշում իր մանկությունը, վերապ-
րում ու կարոտում...

Կըլթացնում են, արտորում,
Արտուտները արտերում,—
Թըռչում մանուկ հոգուս հետ,
Ճախրում, ճըխում եթերում:

Նա հիշում էր իր հայրենի անտառ-
ները՝ գարնան բացված յորենինները, աշ-
նան դեղին ու կարմիր կաղնի և աճարի
չքեղ ծառերը—հիշում էր, տխրո՛ւմ...
կարոտո՛ւմ...:

Ո՛վ է ձեռքով անում, ո՛վ,
Հեռվից անթիվ ձեռքերով,
— Զա՛ն, հայրենի անտառներ,
Դուք եք կանչում ինձ ձեր քով:

Բնությա՛ն կարոտը թախիժ էր բե-
րում նրան: Առանձին խորությամբ է
հիշում նա իր հայրենի ամպամած լեռ-
ները, միշտ ոգևորվում նրանցով ու կա-
րոտով նրանց գիրկը թռչում:

Նա հիշում էր խոր, լայնաբերան
ծաղկոտ ձորերը, հիշում էր բուրումնա-
լի հանդերն ու արտերը:

Իր պատմվածքներին՝ «Ծղրիդ»-ում
զգացվում է Թումանյանի այդ խորը և
մեծ կարոտը, մանկության օրերի վեր-
ապրումն ու վերհիշումը: «Ծղրիդ»-ում
այսպես է նկարագրում Լոռու հանդի-
վաղ դարունը.

«... Լսե՞լ եք է՜ն թախծալի ճրոռո-
ցը, որ ծաղկի բուրմունքի ու կանաչի
թարմության հետ խառնված հոսում է
դարնան դաշտերի երեսով:

Իհարկե լսել եք, և ի՜նչքան եք լսել:
Դեռ ո՞վ գիտի, գուցե էդ ժամանակ մի
ծառի կամ թփի տակ էլ պառկած խո-
րատուզվել, եք ջինջ կապույտ երկնքի
խորության մեջ, մաքուր թեթև երազ-
ների մեջ, իսկ չորս կողմերդ ծավալ-
վում է համատարած ճրո՛ռ՛...
ճրո՛ռ՛...

Հանդի կամ դաշտի ծղրիդն է իր ան-
թիվ ու անհամար ընկերներով:

Կամ գուցե հիշո՞ւմ եք է՜ն մեղամաղ-
ճոտ ճրոռոցը, որ ամառվան իրիկուննե-
րը մեխակ ու միալար հնչում է գյուղա-

կան խաղաղ տան մի որևէ անկյունից:

Եվ ի՞նչ դուրեկան թախիժ է բերվում մարդու հոգուն, ի՞նչ խաղաղություն, մանկության օրերից, մանկության իրիկուններից, նրանից էլ կարծես դենը՝ հեռավոր ու անորոշ հիշողություններ...»

Ինքն է այստեղ, Թումանյանը՝ իր մանկության օրերին, բնության գրկում, մանկության հիշողությունների քաղցրության հետ միասին:

Ամառները, երբ Թիֆլիսից գյուղն էր գնում, հաճախ էր բարձրանում Դիդը՝ գբոսնելու. պառկում էր՝ նա ըստորոտին ու նայում՝ մոտակա արտերին, հեռավոր անտառապատ սարերին և մտքով գնում՝ լուռում անցկացրած իր մանուկ օրերին, երազանքներին, արկածներին ու խաղերին:

«Հե՛յ գիտի հա՛... ի՞նչ օրեր եմ անցկացրել փոքր ժամանակս էստեղ: Երեխեքով հավաքվում էինք Դըդի դովը՝ ուրց էինք քաղում, հասկերից

պկու*) շինում, մեջքներին վրա պառ-
կում էինք ու ածում... ի՛նչ լավ էր...

Էս միջակներում ի՛նչքան մորի եմ
հավաքել, ծմակներում կխտարի որս
արել...»

Նա հիշում էր իր խաղերը, իր ար-
կածները, իր կայտառ, կենդանի լավ
օրերը, որ անց էր կացրել այնտեղ:

— Էն ի՛նչ բան էր, մարդ որ հիշում
է... շատ էի խաղում, վաղում, վաղվը-
րում, ի՛նչքան էի չար ու չարաճճի, ինչ
օյինն ասես չէի սարքում... է՛...
է՛...»

Իր կյանքի վերջին օրերին, 1923
թվի մարտին, Մոսկվայում, մի անգամ
էլ մեծ կարոտով հիշեց Դիդը.

«Շատ էի ուզում, որ Դիդի ուսին
լինեմ. էնդեղ եմ՝ անցկացրել երեխա ժա-
մանակիս լավ օրերը... շատ եմ խաղա-
ցել էնտեղ, շա՛տ...»

*) Պկու—սրնդի նման նվազածության զործիք է
հասկի ցողունից կամ եղեգնից պատրաստած:

Մանուկ Թումանյանի վրա ավելի
ուժեղ և խորր տպավորություն է արել
Դերեգ գետը իր վըշշոցով ու իր ձորով:

Դերեգի ձորն ու նրա վըշշոցը հա-
ճախ է պատահում ու բացվում՝ բանա-
ստեղծի պոեմներում և պատմվածքնե-
րում:

Դերեգը մասնակից է պոետի և իր
երկերի հերոսների ապրումներին: Դերե-
գը ոգիացած է, շնչավորված: Նա մերթ
սրգում է ու հեծեծում, ծեր նախի հետ
խափար անդունդում, մերթ հուզված,
խլածայն ողբով սողում դեպի ցած, կամ
տխուր շարական երգում, իսկ ավելի հա-
ճախ՝ մոնչում է մենակ, խոր ու մութ
ձորերում...

Բանաստեղծի ահանջը Դերեգի ձայ-
նին է, Դերեգի հետ է:

Իր կենսագրական նյութերի մեջ
Թումանյանը գրում է.

«Իմ մեծ ուսուցիչն է եղել Դերեգի
վըշշոցը՝ գիշերները լռության մեջ միշտ
ահանջ էի դնում Դերեգի ձենին, երբեմն

խույ ու խոր, երբեմն սլարզ ու ահա՛վոր:
Եվ կարծես խոսում էր հոգուս հետ...»

Այո՛, կենդանի, շնչավորված արա-
րած է Դերեղը Թումանյանի համար:
Նա երբե՛ք, երբե՛ք չէր մոռանում Դերե-
ղի վշշոցը, նրա ժեռուտ, քարքարոտ ա-
փերը, նրա խիտ, անտառապատ ձորերը,
չքեղ և գունազեղ ծաղիկները, որ բուս-
նում էին նրա ամբիւրներ... հարազատ էր
ու թանգ Դերեղը բանաստեղծի հոգուն:

Դերեղի վշշոցը գյուղում գիշերա-
յին խաղաղության մեջ ամբիւր լավ է
լսվում, ամբիւր տպավորիչ է ոչ խորհրդ-
աւոր, քան ցերեկը: Յերեկները գետը
երևում է գյուղի ձորափի ժայռերի
գլխից, ալիւտեղից ամբողջ ձորն է բաց-
վում՝ խոր, լայնաբերան. անդնդում,
ձորի միջով օձապտույտ և կատաղի հո-
սում է Դերեղը, նրան զուգահեռ անց-
նում է երկաթուղին:

Դերեղի ձորը բանաստեղծի սիրած
վայրն էր, որ գյուղի ամենամոտ ձորն

է, գտնվում է հենց Դսեղ գլուղի տակը և կոչվում է՝ «Տան տակի ձոր»:

Այդ այն ձորն է, որի նկարագրությունով է սկսում Թումանյանն իր «Լուսեցի Սաքոն»:

«Էն Լոռու ձորն է, ուր հանդիպակաց
Ժայռերը՝ խորունկ նոթերը կիտած՝
Դեմ ու դեմ կանգնած, համառ ու անթարթ
Հայացքով իրար նայում են հանդարտ...

Դերեղի այդ ձորն այն ժամանակ առանձնապես հարուստ է եղել հաստաբուն, դարավոր կաղնիներով, ընկուզենիներով, պտղատու այլ ծառերով և խաղողի այգիներով:

Այդ ձորումն է եղել բանաստեղծի պապերի ընկուզենու հին այգին ու ջաղացը:

Երբ 1898 թվին կառուցվում է Թիֆլիս-Ղարա Երկաթուղադիժը, Դերեղի ձորի հարուստ կուսական անտառը և ընկուզենու այգին ոչնչացնում են: Կտրվում են հարյուրավոր հաստաբուն

ընկուզենիններ, հաղարավոր դալար ծառեր: Երկաթգծի մոտ պահպանվել է ու մնացել կանգնած այդ հաստաբուն ընկուզենիններից միայն մեկը, այն ընկուզենիններից մեկը, որի տակ աչակերտ Թումանյանը ներկա է եղել իր պապերի քեֆին և որի նկարագիրը տվել է իր «Հին օրհնություն» բանաստեղծության մեջ:

Կանաչ, վիթխարի ընկուզենու տակ,
Իրենց հասակի կարգով ծալպատակ,
Միասին բազմած,
Մի շրջան կազմած,
Քեֆ էին անում
Եվ ուրախանում
Մեր հսկա պապերն ու մեր հայրերը
Գյուղի տերերը...

Մինչև հիմա էլ Դերեդեի ձորում դեռ մնում են այդ այգու հետքերը՝ խորը թաղված գինու երկու մեծ կարաս, խաղողի որթեր, և իր տատի սիրած թթի և հոնի ծառերը:

Դեբեդի ձորումն է գտնվում գյուղի վճիտ ու սառն աղբյուրներից մեկը, որտեղ փոքրիկ Հովհաննեսն իր խաղընկերների հետ ամառը հաճախ գնացել է լողանալու:

Ի՞նչ հաճելի և ուրախ ժամեր է անցկացրել բանաստեղծը գիժ ու գեղեցիկ Դեբեդի ափին իր ընկերների հետ՝ քար է գցել, ձուկ բռնել, լողացել... «Մարո» պոեմում տեսնում ենք այդ օրերի հուշերը:

«...էն առվակում կես օրին,
Երբ որ շոգից նեղանում:
Գնում էինք լողանում:
Տըկլոր աշխույժ խմբերով,
Աղաղակով, աղմուկով
Խաղում էինք, վազվզում
Գույն-գույն մանրիկ ավազում:
Կամ հետևում հե ի հե
Թիթեռնիկին ոսկեթև...»

Այժմ հեշտ ու թեթև, ուրախ ժամերի հետ բանաստեղծն ունեցել է և տխուր

Ժամեր: Ձորում, գետափին, նա դափա-
ներում*) հանդիպել է չքավոր ու կարի-
քավոր գյուղացիներին— ցավակցել է
նրանց, նրանց ցավով ապրել, լսել նրանց
զրույցը՝ իրենց ծանր ու դժվարին կյան-
քից:

Նա գիշերներ է անցկացրել մութը
ձորերում, գյուղացիների շրջանում: Ա-
վելի ուշ, աշակերտական տարիներին,
այդ հեքյաթային գիշերներն մասին
ինքը հիշում էր ու պատմում:

«...Աշակերտ վախատ էր. Ղոխնանց
Պապը մեր ձորումը գիշերները կրակի
զրադին չի բուխ էր սարքում, հեքյաթ-
ներ ասում... Դեբեդը վրչում էր...
ձորերը թշուշ էին, ձեն տալիս, պախ-
րեն դուռում էր... Ղոխնաց Պապը պատ-
մում էր, մենք էլ լսում էինք... յավ
պատմող էր...»

*) Դափա—տաղավար, ձորերում, բանջարանոցնե-
րում ամառվա բնակելի տեղ. շինված է փայտից, վրան
թեք մանր տախտակներ ու ճյուղեր, հողածածկ. առաջը
երկու սյուն և բաց:

Ղևաթեղ գետը (1938 թ. լուսանկարվել է):

Այդ գիշերներն ու զրույցները,
գյուղացու պատմածները թումանյանը
հետագայում սլափներել է «Հառաչանք»
պոեմում:

ՍԱՐԵՐՈՒՄ

Բնության գեղեցկությունն ու շքե-
ղությունը, գյուղի կյանքն ու կենցաղը
թումանյանն ավելի խորը կերպով զգա-
ցել է ու ապրել սարերում:

Սարը՝ նրա տարերքն էր: Սարի սե-
րը վաղ էր զարթնել նրա մեջ ու մնացել
էր մինչև իր կյանքի վերջը: Սիրում էր
սարը, սարի կյանքը, սարի արչալուսն
ու վերջալույսը:

«Իմ կյանքի ամենալավ ու ամենա-
քաղցր օրերը սարերում եմ անցկա-
ցրել», — ասում էր թումանյանը, հիշե-
լով իր կյանքի շրջանները, որ անց էր
կացրել Լոռում:

Իր մանկության շրջանի գարունները
թումանյանը սարերում է ապրել, թեր-

Լս դրա համար էր, որ ավելի դարուն-
ներն էր սիրում սարերում: Սիրում էր,
երբ վաղ դարնանն սկսվում էր փոթոր-
կի, կայծակի, հեղեղի ու տարափի շըր-
ջանը, երբ ջրերը հորդանում էին, բնու-
թյունը դարձնում — սարերն ու ձորերը
կանաչ հագնում, մեկ թուխպ ու մշուշի
մեջ էին կորչում, մեկ բացվում, պայ-
ծառանում, շքեղ ու սիրուն տեսարան-
ներ կազմում, և այդ բոլորից հետո՝
բացվում էր սարի դարձան չքնաղ առա-
վուր — թա՛րմ, ցողապա՛տ ու բուրա-
վեա, հետն էլ բինաներում դարձնում էր
սարվորների կյանքը՝ աշխույժ, զվարթ
ու կենդանի:

Իր «Անուշ» պոեմայում թուման-
յանն առանձին կարծառով է վերապրում
սարի գեղեցիկ թարմ առավուր, առան-
ձին շքեղությամբ է նկարագրում ու եր-
զում բնության թովչանքն ու հմայքը:

Ահա բացվեց թարմ առավուր,
Վարդ է թափում սարին, քարին,

Շաղ են ցողում ծաղիկ ու խոտ,
Շընչում բուրմունք եղեմային:

Ա՛խ, ի՛նչ հեշտ են սարի վրա,
Սահում ժամերն անո՛ւշ, անո՛ւշ...

Թումանյանի, սրտին թանգ էր ու
հարագատ սարի կյանքի ամեն ձայն ու
աղաղակ, ամեն վայր ու տեսարան:
Հետագայում, երբ բանաստեղծ էր՝ ար-
դեն, նա կարոտով էր հիշում սարի
կյանքն, ու տխրությամբ դառնում՝ այդ
անցած, գնացած օրերին.

...Եվ անձավներից քարաժայռերի,
Թավուտ անտառի լռին խորքերից,
Մանուկ հասակիս աղաղակների
Պարզ արձագանքը լսում եմ նորից:

...Եվ անքուն հովվի սաստող ազդարար
Աղաղակները ականջումս են դեռ:
Իսկ առավոտյան աղմուկը բինի,—
Հաջոց, բառաչոց, խրխինջ ու գոչուն...
Այն աղմուկի մեջ կիսավայրենի

Գառնաժամ մեռի նիկար. Թումանյանի խաղրնկերը
սարհում: (1933 թ. լուսանկարից)

Ինձ սիրելի է ամեն մի հնչյուն:

Ես այն սարերումն էի երելուց...

Այս տողերը կենսագրական շատ նյութ են իրենց մեջ պարունակում:

Թումանյանը չէր կարողանում մոռանալ սարերի հեքյաթային աստղալի գիշերը, երբ սարվորները, իրենց օրվա աշխատանքից հոգնած, հավաքվում են վրանների առաջ և սկսում չվի ածել, բայաթի կանչել, պարել, խոկ մեծերը սարքում են իրենց չիրուխներն ու սկսում են պարզ լեռնական դրույցը՝ համեմած առականերով և պատկերավոր դարձվածքներով: Պատմություններ են անում՝ սարերի կյանքից, անցած դեպքերից, իրենց որսորդական արկածներից և կենդանիների կյանքից:

Ի՛... Ի՛... կրակ էինք անում, շուրջը նստոտում, մինչև կես գիշեր դրույց անում, հեքյաթ ասում, որը չիրխին էր գոռ տալիս, որը քնում էր... քեռի Նզեկն էլ չվի էր ածում...»

Այսպես էր հիշում ու վերապրում
Բանաստեղծը սարերում անց կացրած իր
գիշերները:

Սարերում սարվորները հաճախ
մոլթ գիշերներին ակնատեղ են լինում
զանազան գեպքերի՝ աղջիկ փախցնելուն,
գողության «հավարի», վրա տալուն,
հարա տալուն և այլն... ու խանգար-
վում է սարվորների գիշերվա խաղաղ
կյանքը:

«Մեկ էլ տեսար մի սարի ուսից տա-
րածվեց մի գի՛լ, առաձգական ձայն.—
Հավար հե՛յ... Այդ գուժավոր ձայնը ձրգ-
վելով՝ տարածվում է լեռներում ու հան-
կարծ երկու կողմն էլ բխնեքում իրարով
են անցնում...»

Սարերի հավարի գիշերների նկարա-
գիրը Թումանյանը պատկերել է իր բա-
նաստեղծություններից մեկի մեջ, որը
հենց «Սարերում» վերնագիրն է կրում:
Բանաստեղծը նկարագրում է սարերում
տեսած իր այդ գիշերներից մեկը, անձ-

բեմն ու տարափը, հավարն ու աղաղա-
կը: Բերում ենք այդ բանաստեղծությու-
նից մեկ հատված.

«Մութը իջավ, գետինն առավ
Քոշաքարա սարերում,
Գազաթների տեսքը կորավ
Ու խոր թաղվեց խավարում:

Երկինքն ամպած տխուր ու սև
Լաց է լինում միալար,
Հեռո՛ւ, հեռո՛ւ լեռան ետև
Խաղում փայլակն անդադար:

...Ամպը գոռաց ու տրաքեց,
Եվ անձրևը սաստկացավ,
Հովիվն—«հե՛յ, հե՛յ...» աղաղակեց,
Շունը թևից վեր կացավ:

Հրացանները որոտացին,
Ոչխարն եղավ ցան ու ցիր,
Հավարն ընկավ, ողջ զարթնեցին...
Գիշերը մո՛ւթն, ականակիր...*)

1891 թ. ապրիլի 15.

*) Ակնակիր—չափազանց մութ, երբ ոչինչ չի երևում:

Լոռվա սարերում, մանավանդ դար-
նանը, կայծակ ու հեղեղ հաճախ են լի-
նում, լեռնային բնության ամենագեղե-
ցիկ և ամենաչքեղ երևույթներէց մեկն
է այդ: Թումանյանի մեջ սերը դեպի
կայծակն ու հեղեղը, դեպի որոտն ու
ճայթյունը և նրա արձագանքը լեռնե-
րում ու ձորերում ուժեղ էր և խորը:
Սիրում էր բնության այդ տարերքը:
Սիրում էր Լոռվա ամպամած լեռները,
ազատ սարերի բարձունքները և նրանց
ձյունապատ գագաթները:

Լեռներին է դիմում Թումանյանն իր
երգերում և որպէս մանուկ օրերի իր դա-
յակի, որպէս իր ներշնչման առարկայի,
որպէս ապաստարանի և հանգրվանի,
որպէս նվիրական թանգ ու հարազատ
մտերիմի և ընկերոջ:

Որքան հարազատ ու թանգ են եղել
Թումանյանի հոգուն այդ վայրերը,
նույնչափ սիրելի և մոտ են եղել այդ
չրջապատի դեմքերը: Սարերում նա ապ-
րել է իր քեռիների շրջանում, իր տատի

ու պապի ե իր մոր շրջանում՝ միշտ սիրված, գուրգուրված: Իր խաղընկերն էր գառնարած Նիկալը, որի հետ գառներ է պահել սարերում:

Քեռիները փորձված որսկաններ ու հովիվներ էին. հաճախ փոքրիկ Հովհաննեսին իրենց հետ սարերն են տարել ման ածելու:

«...Քեռիս ինձ տանում էր, ման էր ածում գառների մեջ, — գրում է Թումանյանն իր «Ահմադը» պատմվածքում, — հետո հանդիցը հաղարձի կարմիր ճյուղեր էր բերում ինձ համար, իսկ իրիկունները հանում էր սրինգն ու ածում:

Ու աստղալի, լուսնյակ գիշերները, ահագին խարույկի շուրջը բոլորված, ծափ էին տալի, խնդում էին իմ պապն ու տատը, իմ քեռիները, իսկ ես թիթեռի նման թռվռում, պար էի՝ գալիս նրանց շրջանի մեջ»:

Քեռիներն իրենց հետ նրան սարն են տարել որսի: Պաշակերտ վախտը հենց

որ գլուղն էր գալիս, միասին գնում էինք որսի,— պատմում էր Մովսես քեռին:— Շատ էր սիրում որսը. թվանքի հետ էլ շատ էր լավ՝ տեղին տվող էր: Ինչ ա թվանքը առնում էր, հանդերը, սարերը գուրս գալիս»:

Թումանյանը ձորերում Անդրեաս քեռու զրոյցն է լսել գալիների մասին, նրա հետ միասին արջաորսի գնացել, այդ բոլորը տեսել է, ապրել և հետագայում պատկերել իր երկերում, ինչպես «Արջաորսը», «Գելը», «Շունը» և այլն:

Որսի ժամանակ, թափառելով հանդերում ու անտառներում, նա մոտիկից ճանաչում է բոլոր անտառներն ու սարերը: Նա սիրում էր հատկապես՝ Տափակ մերու աճարկուտը և Արփաթալի կաղընկուտը*):

*) Կաղնու և աճարի խիտ ու գեղեցիկ անտառներ գլուղից 15—20 կիլոմետր հեռավորության վրա:

Սիրում էր ամենի սաղարթախիտ,
թավ անտառը: Անտառի յուրահատուկ
բույրը, ծառերի ստվերը, տերևների հո-
վը: Վճիտ ու պարզ աղբյուրների մոտ,
խոր ու խորհրդավոր անտառի մեջ . սի-
րում էր լսել թռչունների ձայնը, նրանց
տխուր ծկլտոցը, որ մարդու սրտին թա-
խի՞ծ էր բերում և տխրություն, ինչպես
«Սըհակ» թռչունի ձայնը Չաղի ձորում:

Առանձնապես դուր էր գալիս նրան
ուշ աշնան անտառը— գույնզգույն տե-
րևներով կանաչ, դեղին, կարմիր, ոս-
կեգույնի հետ և անտառի մեղմ դուրե-
կան օդը՝ հագեցած կանաչ խոտի և հո-
ղի շնչով:

Սիրում էր ուշ աշնան անտառի տե-
րևաթափը, երբ չոր տերևները՝ ոտի
տակ խշշում են և ներդաշնակվում ժայ-
ռերի միջից խոխոջացող աղբյուրի հետ:

ԳՅՈՒՂԱՑԻՆԵՐԻ ՀԵՏ

Եվ պարզ աչքով ես տեսնում եմ
Հայրենիքս ծաղկավետ,
Այն ճոխ երկրից ես լսում եմ
Անհոգ ծիծաղ լացի հետ...

«Հիշողություն հայրենիքից» 1890 թիվ

Գեղեցիկ ու փարթամ բնության ծո-
ցում ապրող մանուկ Հովհաննեսի օրերը
միշտ էլ ուրախ չեն անցել: Նրա ուրախ
օրերին գուգորդել են և խառնվել տխուր
ժամեր: Նա իր գլխարթ և անհոգ օրերին
լսել է գյուղացիների տխուր երգն ու հա-
ռաչանքը, տեսել է գյուղացու ծանր
կյանքն ու թշվառությունները:

Վաղ մանկությունից նա չփութում էր
գյուղացիների հետ, մոտիկից դիտում
գյուղացիների չարքաչ ու դժվար կյան-
քը: Տեսնում էր՝ ինչպես գյուղացուն կե-
ղեքում և շահագործում են քյոխվանե-
րը, գյուղի վաչխառուներն ու պետական
պաշտոնյաները: Այդ տպավորություն-

ների արդյունքն է 17 տարեկան հասակում գրված «Գուլթանի երգը», որի մեջ աշխատավոր ու չքավոր գյուղացին խոսում է իր ցավերից և կարիքներից.

(...Պարտքատերը դանդառ գընաց,
Քյոխվեն կըգա կը ծեծի,
Տերտերն օրհնեց, անվարձ մընաց,
Կըբարկանա, կանիծի...)

Գյուղում չ ուր աչք է դարձնում թումանյանը, խում է թախծալի և ծանր հառաչանք: Գյուղացու հորովելը՝ տըխուր ու միալար, հովվի սրինգը՝ վշտոտ և թախծոտ, ծեր այգեպանի զրույցը՝ լիքը դառն հեծեծանքով... Նա տեսնում է բազմահոգ գյուղացու ճակատի մուկթ ամպերն ու խոր ակոսները:

Ժողովրդի հազարավոր այդ ցավերը իր հայրենի գեղեցիկ երկրի սլաակերը դարձնում են տխուր, բանաստեղծի սիրտը լցնում դառն հեծուկյան հառաչանքներով ու թախիծով: 90-ական թր-

վականներին գրված իբ մի բանաստեղծու
թյան մեջ թուժանյանը ցավով բա-
ցականչում է .

«Իմ հայրենիքս տխուր է, տխուր...
Ուր աչք եմ դարձնում տխուր ավերակ,
Ամեն տեղ միայն, միայն ցավալուր
Հեծության ձայներ, երկշոտ լաղաղակ:

Թե երկրագործն է հորովել կանչում,
Թե մայրը որդուն օրորք է ասում,
Թե հովիվն իրան սրինգը հնչում,
Մի հուսակտուր հառաչք եմ լսում:

Աշխարհից, մարդուց հույսերը կտրած՝
Գանգատվում է նա և ցավից տնքում...*)

Գյուղացու գանգատը, նրա հեծու-
թյան ձայնը, հայրենի երկրի տխուր

*) «Բանաստեղծություններ», Առաջին հատոր, Մոս-
կվա, 1890 թիվ, էջ՝ 67—69:

սլատկերր բանաստեղծի զգայուն հոգում
անջնջելի հետքեր են թողնում, որոնք
հետագայում իրենց արտահայտություն-
ներն են գտնում նրա գրվածքների մեջ:
Թումանյանի սրեմներից մեկը հենց
«Հառաչանք» անունն է կրում, որի մեջ
լսում ենք 80-ամյա չարքաշ գյուղացու
Հառաչանքով լի ձայնը:

...էս խոր ձորերում

էս է չորս քսան տարիս լրացավ,

Ոչ մի խնդություն տեսա իմ օրում,

Ոչ էլ մի անգամ աչքըս լիացավ:

Ամբողջ ամառը առանց տաքիլեթ*)

Պըտիտ եմ գալի էս ձորի միջին,

Կըռիվս եմ տալի հազար ցավի հետ

Ու չեմ կարենում, չեմ հասնում վերջին...

Այդ պոեմը, որ գյուղացու տնտե-
սական, սոցիալական կյանքի լրիվ սլա-

*) Տափլեթ—տաք կերակուր:

կերն է տալիս, սկսվում է տխուր նախերգանքով, հեծության երգով: Ծեր այգեպանը արտահայտիչն է ողջ դյուղացիության ծանր դրության, այդ ընդհանրացած պատկերացումն է չքավոր դյուղացիության տնտեսական և իրավական դրության:

Տկլոր ու սոված էսպես տարին բուն
Քարի-հողի հետ կռիվ ենք տալի...
...էսքան տանջվելով, քրտինք ենք լանում
էլ էն սևերեսն, էլ էն սովածն ենք...

Բանաստեղծի մանուկ հասակի տրիսուր տպավորությունների և պատկերների արտահայտությունները տեսնում ենք նաև նրա առաջին պոեմի՝ «Մարոյի» մեջ, որը գրել է 18 տարեկան հասակում՝ 1887 թվին:

Մարոն բանաստեղծի մանկության րնկերներից է: Խնճ տարեկան Մարոյին ամուսնացնում են «աթգահա» չոբան Կարոյի հետ: Մարոն չկարողանալով տանել

անբնական այդ վիճակը, փախչում է,
ձորերի մեջ թափառում և քարափի գլը-
խից իրեն ցած գցելով՝ ինքնասպանու-
թյուն է գործում: Թումանյանին խորա-
պես ազդում է գյուղական աղաթի ու
տգիտության այդ զոհի՝ Մարոյի տխուր
պատմությունը: Նա գրում է «Մարոն»:
Իր պոեմի սկզբում վշտով ու թախիծով
է հիշում իր հերոսուհուն:

Մարո՛, անբախտ, վաղամե՛ռ,
Դու մանկության իմ ընկեր,
Ո՛րքան ենք մենք խաղացել,
Իրար սիրել ու ծեծե՛լ...

Ահա՛ Նեսոն, Թումանյանի մանկու-
թյան չրջանի մի ուրիշ ընկերը: Նեսոն
գյուղի ընդունակ երեխաներից է: Նա
նույնպես զոհ է դառնում հին գյուղի
չքաթորությանն ու տգիտությանը:

Նեսոն դուրս է մնում դպրոցից, ու-
րովհետև հայրը չի կարողանում վճարել
ուսման վարձը՝ տարեկան երեք ուրբլի.

հետևանքն այն է լինում, որ Նեսոն մը-
նում է անուսում և բռնում է գողության
ճանապարհը:

Իր մանկական հիշողություններից
գրած՝ «Իմ ընկեր Նեսոն» պատմվածքում
Թումանյանն առանձին կարեկցությամբ
է խոսում Նեսոյի դժբախտ կյանքի մա-
սին, շեշտելով, որ Նեսոյի կյանքի վատ
ճանապարհ բռնելը հետևանք էր նրա
նյութական անապահով դրության:

«...Նեսոն աղքատ է... Նեսոն տգետ
է... Նեսոն յցված է գյուղական չարքաշ
կյանքի դառնություններով... նա էլ ե-
թե ուսում առներ, կրթվեր, ապահով
լիներ՝ լավ մարդ կլիներ, գուցե ինձա-
նից էլ շատ ավելի լավը...»

Մի գողություն անելու պատճառով
խիստ պատժի են ենթարկում Նեսոյին,
թեժ այրող արևի տակ թոկով կապում են
սնից: Այդ պատկերը չի հեռանում Թու-
մանյանի մտքից. նա հետագայում էլ,
երբ արդեն հռչակված բանաստեղծ էր,
միշտ սիրով էր հիշում մանկության քն-

կեր Նեսոյին և ցաւում էր, որ չքավորութեան զոհ դարձաւ՝ «մաքուր ու միամիտ Նեսոն...»

Չքավորութեան մի ուրիշ զոհն էլ 12 տարեկան Գիքորն էր, որին հայրը—Համբոն—քաղաք է տանում՝ մի գործի տա, մարդ դարձնի, իրեն նեցուկ ունենա, բայց քաղաքում անխնա շահագործվելով, ծեծվելով բազազ Արտեմի կողմից, Գիքորը հիվանդանում է ու մեռնում...

Մարո, Նեսո, Գիքոր—ահա թումանյանի, գրվածքների մանուկ դեմքերը. նրանք բոլորն էլ հեղինակի մանկութեան շրջանի տպավորութիւնների հետ են կապված: Բոլորն էլ հին, նահապետական գլուղի, տգետ ու չքավոր գլուղի և նրա նախապաշարումների ու աղաթի զոհերն են:

Նրա վրա խորր տպավորութիւն է թողնում և հայ գեղջկուհին իր վշտոտ դեմքով, իր ծանր կենցաղով և իրավագուրի վիճակով, այդ է պատճառը, որ թումանյանը իր լեզենդներում ու պոեմ-

ներում առանձին կարեկցությամբ է
պատկերում հայ գեղջկուհուն:

Գյուղում, գյուղացիների շրջանում
ապրելով, Թումանյանը մոտիկից տես-
նում է ու մասնակից լինում նահապետա-
կան գյուղի գեղջկական կյանքին, նրանց
նիստ ու կացին, նրանց կենցաղին ու սո-
վորություններին: Նա մասնակցում է
գյուղի բոլոր ժողովրդական տոներին,
ուխտագնացություններին, բարիկենդան
օրերի խմբական պարերին ու խաղերին:
Նա առանձնապես սիրում էր՝ Վարդավա-
սը և Համբարձման տոները — այդ օրվա
ծաղկաքաղը, հարսն ու աղջիկների վի-
ճակ հանելը, ջանգյուղումը: Այդ օրերը
թանկ էին նրա համար որպես ծաղկի ու
երգի օրեր, որպես ժողովրդական առողջ
և կենսուրախ երգի ցուցադրման օրեր:

Շատ էր սիրում գյուղի հարսանիքը՝
զուռնա-դհոյով, ուրախ շուրջպարն ու
կոխի տեսարանը, որը հետագայում
պատկերում է իր երկերում, հատկապես
«Անուշ» պոեմում:

ԴՍԵՂԻ ԴՊՐՈՑՈՒՄ

Գյուղում, հայրական տանը, Թումանյանը կանոնավոր կրթություն չէր կարող ստանալ։ Այդ ժամանակ գյուղում—«ոչ ուսումնարան կար, ոչ դաս, ոչ դաստիարակություն»։

Նրա դպրոցը տունն էր, գյուղական միջավայրը ու լեռնական հարուստ քնությունը. նրա ուսուցիչներն էին՝ հայրը, մայրը, տատերը, գյուղի հեքյաթ պատմող ծերերը և վերջապես ինքը՝ ժողովուրդը։

Թումանյանն իր նախնական գրաճանաչությունը ստանում է հոր մոտ։ Հայրը թեև գյուղի գրագետներից և առաջավոր մարդկանցից էր, բայց քաղաքից կտրված լինելով, գիր-գրականություն քիչ ուներ, եղածն էլ ավելի կրոնական գրքեր էին, ինչպես՝ Սաղմոս, Ժամագիրք և այլն։ Հոր գրքերից առաջինը, որ կարդացել է ու սիրել, եղել է՝ Սարգիս եպ. Հասան—Ջալալյանի գիրքը

«Ճանապարհորդութիւնն ի մեծն Հայաստան»։ Այդ գրքի ընթերցանութեան տրպաւորութեան տակ նրա մեջ շատ վաղ հասակում սեր է զարթնում դեպի անցյալի ուսումնասիրութիւնը, որի մեջ խորանալուն նպաստում են՝ պատմական հուշարձաններով և արձանագրութիւններով հարուստ Լոռու շրջանի վայրերը։

Ութ տարեկան հասակից նա սկսում է գրել-կարդալ սովորել իր հորեղբայր՝ Գրիշկա բիճու նորաբաց դպրոցում։ Գրիշկա բիճան գյուղի տիրացուն էր. նա գյուղի երեխաներին հավաքում էր իրենց տան օդայում ու դպրոց բացում։ Այդ դպրոցում մատիտներն արձիճից էին, թանաքը՝ կակաչ ծաղկից, որ իրենք աշկերտներն էին պատրաստում։ Բացի գրել-կարդալուց, Թումանյանը Գրիշկա բիճումոտ սովորել է նաև երգել։ Սակայն, աշկերտները հաճախ դասերին կատակներ ու չարածձիութիւններ էին անում, օգտօնելով իրենց ուսուցչի թույլ և խեղճ բնավորութիւնից։

Թումանյանը Գրիշկա բիձու դպրոցում մնում է միայն մի քանի ամիս, նույնտեղ շատ քիչ բան է ստանում, որովհետև «ուսուցիչն» էլ հազիվ գրաճանաչ մի տիրացու էր:

Այնուհետև Թումանյանին տալիս են Սահակ վարժապետի դպրոցը, ուր մնում է երկու տարի: Այդ դպրոցը նույնպես առանձին բան չի տալիս նրան: Սահակ վարժապետի դպրոցի պատմությունը Թումանյանը հետևյալ ձևով է նկարագրում իր «Խնքնակենսագրության» մեջ:

«Մի օր մեր դռանը մայրս ճախարակ էր մանում. ես խաղում էի. մին էլ տեսա, քոչերը հագին, երկար մազերով ու միջուքով, երկաթե գավազանը չրխկացնելով՝ մի օտարական անցավ:

— Հասի՛ր, էդ կլեկչուն կանչիր, ամանները տանք կլեկի— ասավ մայրս: Խաղս թողեցի, ընկա ուստի ետևից, կանչեցի: Դուրս եկավ, որ կլեկչի չի, այլ մեր ազգական, փեսա՝ տիրացու Սահակն է: Սկսեցին զրույց անել: Տիրա-

ցուն խոսք բաց արավ իր գիտութեան մասին:

— Տիրացու ջան, բա ի՞նչ կլի, մեր զեղումը մնաս, երեխանցը կարդացնես, — խնդրեց մայրս:

— Որ դուք համաճայնվեք, ինձ պահեք, ես էլ կմնամ, ի՞նչ պետք է անեմ, — հայտնեց տիրացու Սահակը:

Գյուղումն էլ տրամադրություն կար, և մի քանի օրից հետո, տիրացու Սահակը դարձավ Սահակ վարժապետ:

Մի օթախում հավաքվեցինք մի խումբ երեխաներ, տղա ու աղջիկ, շարվեցինք երկար ու բարձր նստարանների վրա, եղավ ուսումնարան, և այստեղից սկսեցի ես իմ ուսումը:

Մեր Սահակ վարժապետը մեզ կառավարում էր «գավազանավ երկաթյավ»: Իր երկաթե գավազանը, որ հրացանի չամփուրի էր նման, երբեմն ծռում էր երեխաների մեջքին. ահանջները «քոքրհան» էր անում, և մեծ կաղնենի քանո-

նով «չան լակոտների» կաշին պլոկում:
Ես չեմ կարողանում մոռանալ մանկա-
վարժական այդ տեռորը:

Վարժապետի լռջև կանգնած երե-
խան սխալ էր անում թե չէ՝ սարսափից
իրեն կորցնում էր, այլևս անկարելի էր
լինում նրանից բան հասկանալ, մեկը
մյուսից հիմար բաներ էր դուրս տալիս:
Այն ժամանակ կարմրատակում, սպառ-
նալի՝ չուխի թևերը ետ ծալելով, տեղից
կանգնում էր վարժապետը ու բռնում...
Քիթ ու պոռնկն արյունոտ երեխան դա-
լարվելով բառանչում էր վարժապետի
ոտների տակ, զանազան սրտաճմլիկ ա-
ղաչանքներ անելով, իսկ մենք, սփռլթ-
նած, թուքներս ցամաքած, նայում էինք
ցրտահար ծտերի նման չարված մեր
բարձր ու երկար նստարանների վրա: Չո-
րացած երեխային վերցնում էին մեջտե-
ղից:— «Արի՛»,—դուրս էր կանչում վար-
ժապետը հետեյալին...

Մի երեխայի ուսումնարան դրկելիս
հայրը խրատել էր, թե՝ «վարժապետը

ինչ որ կասի, դու էլ էն ասա»։ Եկա՛վ։
Վարժապետն ասում է՝ «Ասա այր»։

Նա էլ կրկնում է՝ «Ասա այր»։

— Տո՛, շա՛ն գավակ, ես քեզ ասում
եմ՝ «Ասա այր»։

— Տո՛, շա՛ն գավակ, ես քեզ ասում
եմ՝ «Ասա այր»։

Այս երեխայի բանը հենց սկզբից
վատ գնաց և այնքան ծեծ կերպով, որ մի
քանի ժամանակից «ղաչաղ» ընկավ, տա-
նիցն ու գեղիցը փախավ, հանդերձն
էր ման գալիս։ Բայց մեր Սահակ վար-
ժապետի չարությունից չէր դա։ Այդ
տեսակ անաստված ծեծ այն ժամանակ
ընդունված էր և սովորական բան, էր մեր
գյուղական ուսումնարաններում։ Գյու-
ղացիներից է՛յ չատ քչերն էին բողոքում։

Այդ ծեծերից ես չկերա, որովհետև
վարժապետը քաջվում էր հորիցս, բայց
մանավանդ՝ մորիցս էր վախենում։

Չմոռանամ, որ Սահակ վարժապետին
սիրում էին մեր գյուղում և միջեկ օրս
հիշում են»։

Ինչպէս տեսնում եք, Տեր-Թողիկյան տիպի դպրոցներից էր Սահակ վարժապետի դպրոցը: Կործաղրում էին նույն «մանկավարժական մեթոդները»՝ ծեծ գավազանով, հայհոյանք, և դրա հետ միասին՝ մտավոր չնչին պաշար: Սահակ վարժապետը սովորեցնում էր գրել-կարդալ: Բոլոր դասագրքերը կրոնական բովանդակութուն ունեին:

Թումանյանի դասընկերներից մեկը պատմում էր, թե ինչպէս աշակերտները ստավոտը վաղ վեր էին կենում, վառարանը վառում, օդէն մաքրում, տաքացնում և հերթով վարժապետի համար մածուն և հաց էին տանում, աղբյուրից ջուր բերում, ամեն մեկն իր տանից վարժապետի համար փայտ էր տանում, իսկ ամառները գնում էին գյուղի հանդերձ վարժապետի համար մուգ ու մուգ կամ փայտ հավաքելու: Այսպէս էր պատմում Գաբո Բիձեն և թվում էր մեկ-մեկ վարժապետի համար իրենց կատարած ծառայությունները և ավելացնում. — «դա-

սեր պատրաստելու համար ժամանակ չէր մնում մեզ...»

Ժամանակի պատմական դեպքերից Թումանյանի վրա մեծ տպավորութիւն է արել 1877—78 թվականների ռուս-տաճկական պատերազմը։ Այդ դեպքի տպավորութեան տակ ինքն էլ սկսել է ոտանավորներ գրել։ Իր առաջին գրական փորձերի մասին խոսելիս՝ նա հետևյալն է ասում.

«Շատ վաղ եմ սկսել ոտանավորներ գրել։ 10—11 տարեկան ժամանակս Լորիս-Մելիքովի վրա երգեր էին երգում ժողովրդի մեջ։ Այդ երգերին տներ էի ավելացնում և գրում էի դանազան ոտանավորներ— երգիծաբանական, հայրենասիրական և սիրային»։

Երբ Թումանյանը տաս տարեկան է դառնում, 1879 թվի օգոստոս ամսին հայրը նրան տանում է Էջմիածին, Գեվորգյան ճեմարանը դիշերօթիկ տալու, բայց հայրը, այնտեղ տեսնելով Ֆարաջավոր աշակերտների դեղնած դեմքերը,

և նրանցից մեկին էլ մեռած, իր տղային
հետ է բերում գյուղը:

Այդ մասին Թումանյանը իր ինքնա-
կենսագրական նյութերի մեջ գրում է
հետևյալը.

«Մի անգամ, չափ փոքր, էջմիածին
եմ եղել, միտս է միայն հորաքույրս,
մեր փեսա Վարդանը, նրանց տունը, նր-
անց դեղին կապե պարիսպն ու պարտե-
զը, սև բադրիջանի ու պամիդորի թփերը
և նրանց հոտը, կուռկուռները, էջմիած-
նի տաճարի ներսը, փոշոտ ու արևոտ
ճամբեն, փշատի ու նռան ծառերը:

Նռներ, ու դեղին փշատ, Աշտարա-
կը...»

Էջմիածնից Դսեղ վերադառնալուց
հետո, հայրը լսելով Ջալալօղլու նորա-
բաց դպրոցի մասին, նույն թվականի
աշնանը Հովհաննեսին նրա փոքր եղբոր
հետ տանում է Ջալալօղլի (այժմ Ստե-
փանավան) և տալիս է Լոռում հայանի
Տիգրան փարթապետի երկսեռ մեծ և օրի-

նակելի դպրոցը, ուր մնում է երեք տարի:

Թումանյանն իր կենսագրական նյութերի մեջ հետևյալ ձևով է հիշում գյուղից Զալալօղլի դնալու նախընթաց գիշերը:

«Զալալօղլի տանելու նախընթաց գիշերը՝ գաթա, թխվածք, ամեն բան պատրաստ էր: Մորս քունը չի տանում: Աղ է աղում երկանքով, լաց է լինում ու խոսում մեզանից իրեն-իրեն մենակ: Ես էլ անքուն տեղիս մեջին լաց եմ լինում:

Ճամբին ձյուն ու քամի. հայրս երկուսիս՝ ինձ ու իմ եղբորը ձիու վրա դրած, իրեն փարաջեն էլ հանած մեզ վրա դրած, ինքր ոտով, ցեխի ու ձյունի մեջ գալիս էր կողքով ձիու հետ ոտով:

Նրա սպիտակ մեծ միբուքը ձյունախառն քամին ցրիվ էր տալիս, կրծքին խփում, ուսովր տանում:

Էդ գիշեր հասանք Քոլագերան, մի տար օդա»:

Քոլագերանից մյուս օրը առավոտը
ձիով ճանապարհվում են Ջալալօղլի:

ՋԱԼԱԼՕՂԼՈՒՄ

Ջալալօղլին այն ժամանակ Լոռու
վարչական կուլտուրական կենտրոնն էր.
այդտեղ էին գտնվում չրջանի դատաս-
տանական-վարչական բոլոր հաստատու-
թյունները և գործը: Այնպես որ, Ջալալ-
օղլին միաժամանակ համարվում էր զին-
վորական գյուղաքաղաք: Գտնվելով
Թիֆլիս—Ալեքսանդրոպոլ տանող խճու-
ղու վրա՝ նաև առևտրական կենտրոն
էր: Բնակչության մեծ մասը հայեր էին,
որոնք պարապում էին գլխավորապես
առևտրով և արհեստներով, իսկ ոռոսնե-
րը՝ գյուղատնտեսությամբ:

Իր կենցաղով, կյանքով և նիստ ու
կացավ Ջալալօղլին տարբերվում էր Լո-
ռու մյուս գյուղերից, իսկ երբ 80-ական
թվականներին շնորհիվ Տիգրան Տեր-
Դավթյանի ջանքերի բացվում է երկսեռ
երկդասյան դպրոցը, է՛լ ավելի է բարձ-

բանում Զալալօղլու հոլտուրական մա-
կարդակը:

Դպրոցի տեսուչը ինքը Տեր-Դավթ-
յանն էր՝ ժամանակի հրթիւած և զարգա-
ցած դեմքերից մեկը: Նա Սարգիս եպ.
Հասան-Զալալյանի սանն էր: 1866 թվին
ավարտել էր Թեոդոսիայի Խալիբյան
վարժարանը: Գարբիել Այվազովսկու սի-
րելի աշակերտներից էր, Սպանդար
Սպանդարյանի դասընկերը:

Տիգրան Տեր-Դավթյանը լավ գի-
տեր՝ ուսներեն, ֆրանսերեն, տաճկերեն
և ֆարսերեն: 1868 թվին Սարգիս եպ.
Հասան-Զալալյանի հետ, որպես նրա
քարտուղարը, ճանապարհորդում է Կ.
Պոլիս, ապա Նգիպատոս, Աթենք: Այդ
ճամբորդությունը տևում է մոտ ութ ա-
միս:

Արտասահմանից վերադառնալով Զա-
լալօղլի, Տիգրան Տեր-Դավթյանը բա-
ցում է իր դպրոցը և դարձնում է օրինա-
կելի: Դպրոցն ուներ կանոնաւոր ուսուց-
չական կազմ: Ավանդվում էր հայոց լե-

դու և պատմություն, ռուսաց լեզու, աշխարհագրություն, թվաբանություն, երգեցողություն, Փրանսերեն, Ֆիզիկա, ընդհանուր պատմություն և այլն:

Դպրոցի տեսուչը և պատմության դասատուն ինքը Տեր-Դավթյանն էր: Նա դպրոցին կից ուներ հարուստ գրադարան, որից օգտվում էին դպրոցի աշակերտները:

Դպրոցում աշակերտները հագնվում էին տարազով, ձմեռը սղանները՝ մոխրագույն, աղջիկները՝ շագանակագույն, սև գոգնոցով, իսկ ամառը բոլոր աշակերտները սպիտակ զգեստ էին հագնում: Ահա այդ դպրոցն է ընդունվում տաս տարեկան Հովհաննեսը: Իր պատմվածքներից մեկում Թումանյանը հետևյալ կերպ է նկարագրում իր այդ դպրոց գնալը:

«...Մի երկու տարի մեք գյուղի ուսումնարանումը կարդալուց ետը, հերս ինձ տարավ մեք կողմերի գյուղաքաղաքը, էն տեղի ուսումնարանը տվավ: Էս

արդեն բոլորովին ուրիշ աշխարհք էր։
Տները սիպտակ, կարմիր տանիքներով,
ժողովուրդը գուգված ու մաքուր, ու-
սումնարանն էլ մեծ ու գեղեցիկ, ու ոչ թե
մի վարժապետ, ինչպես մեր դյուղումն
էր, այլ մի քանի վարժապետ ու մինչև
անդամ վարժուհիներ, որ նորություն էր
ինձ համար ու զարմանալի, սակայն շատ
դուրեկան։

Տեղին ու դպրոցին վայել իմ հա-
ղուտան էլ փոխեցին։ Քաղաքացի աշա-
կերտի շորեր հազա, գեղեցիկ, մա-
քուր*) :

Թումանյանի դասրեկերուհիներից
մեկը՝ Տիգրան Տեր-Դավթյանի մեծ աղ-
ջիկը — Վերգինե Բարաջանյանը հետե-
վյալն էր պատմում՝ Թումանյանի Չա-
լալօղլու դպրոցն ընդունվելու մասին.
«Տեր-Թադևոսը հորս յով բարեկամնե-
րից էր. միշտ մեր տանն էր իջնում, և
շատ էինք սիրում նրան։ Երբ դպրոցը

*) «Իմ ընկեր նեպոստ»

բացվեց, հայրս խորհուրդ տվեց Տեր-
Թադևոսին, որ իր տղային բերի տա նոր
դպրոցը: Տեր-Թադևոսը գնաց Դսեղ, մի
քանի օրից հետո, իրեն տղին բռնով,
բարձով բերեց Ջալալօղլի: Առաջին եր-
կու երեք ամիսը Հովհաննեսը մեր տանն
էր ապրում, ինչպես ասում են՝ դարիբու-
թյան գոտիկը մեր տանը բաց արեց»:

Տեր-Դավթյանի տանը Թումանյանն
իրեն յով էր զգում—օգտվում էր տեսչի
հարուստ գրադարանից, ապրում էր
Տեր-Դավթյանի երեխաների շրջանում,
ուներին իրենց ընթերցանության ժամե-
րը, խաղեր, գրույց, երգ և այլն:

Այնուհետև հայրը իր տղային տա-
լիս է մի կոշկակարի՝ Խուրչուղ Գրիգոր-
յանի տանը բնակվելու: Թումանյանն
այդտեղ մնում է շատ կարճ ժամանակ,
որովհետև բազմամարդ ընտանիք էր և
երեխաները խանդարում էին դասերը
պատրաստելուն:

Այդտեղից փոխադրվում է իր հորա-
քրոջ՝ Թալալ հոքրի— Սողաթեկյանների

տունը, որ գտնվում էր Զորագետի ա-
փին, մի շատ գեղատեսիլ տեղ, բարձր
Ժայռի գլխին:

Թումանյանի հորաքույրը, Թուման-
յանի գաղտնիկերների պատմելով, շատ
բարի, սիրալիր և հյուրատեր կին էր:
Առանձին գուրգուրանք ուներ մանուկնե-
րի նկատմամբ. նրանց սեր ու մածուն էր
տալիս, հեքյաթներ էր պատմում՝ կա-
խարդական աշխարհից, օձերից ու նը-
րանց թաղավորներից, խոսում էր սա-
տանաների մասին, թե ինչպես նրանք
գուռնա-գհոլով խարում են մարդկանց և
տանում՝ հարսանիք: Այդ բոլորը ուժեղ
տպավորություն էին անում Թումանյա-
նի վրա, և նա իր վառ երևակայությամբ
լրացնում էր Թալալ նանի հեքյաթները:
Հորաքրոջ մոտ կարճ ժամանակ ապրե-
լով՝ մի ծանր հիվանդից ընկձվելով,
Թումանյանը չուտով փոխադրվում է
Ասատուր Խանադյանի տունը, որ գտն-
վում էր ձորի գլխին և որտեղից գեղե-
ցիկ տեսարան էր բացվում դեպի Լոռու

դաշտերն, ու լավում էր գետի վշշոցը։ Այդ բնակարանից նա գոհ էր, և այդտեղ է, որ 1881 թ. գրում է իր առաջին մանկական ոտանավորները։

Այդ տանը նա իրեն լավ էր զգում և գոհ էր իր տանտիրուհուց՝ բարի և հյուրասեր Սալոմեից։ Այդ տանն էլ մընում է մինչև Զալալօղլուց հեռանալը։

Թումանյանը դպրոցի թեև ընդունակ, բայց ծույլ աշակերտներից էր։ Թվաբանությունից և ուսաց լեզվից թույլ էր, իսկ մյուս առարկաներից, հատկապես հայոց լեզվից և պատմությունից, շատ էր ուժեղ։ Նա առանձնապես սիրում էր Տեր-Դավթյանի պատմության դասերը և հախճաղությամբ էր լսում նրա պատմածները՝ Նգիպտոսի, Նգիպտոսի բուրգերի, Նեղոս գետի և դամբարանների մասին։ Այդ բոլորը բանաստեղծի վառ երևակայության վրա խորը տպավորություն են թողնում։ Թումանյանն այնքան է ոգևորվում, որ սրտշում է գնալ Նգիպտոս՝ իր հետ տա-

ներով և իր դասընկերներին: Այդ ցանկությունը երկար ժամանակ մնաց Հովհաննեսի մեջ:

Թումանյանը թե իր արտաքին գեղեցկությամբ և թե իր առանձնահատուկ բնավորությամբ տարբերվում էր իր ընկերներից: Սրախոս էր, ինքնավստահ, սիրում էր բնությունը, երազանքը...

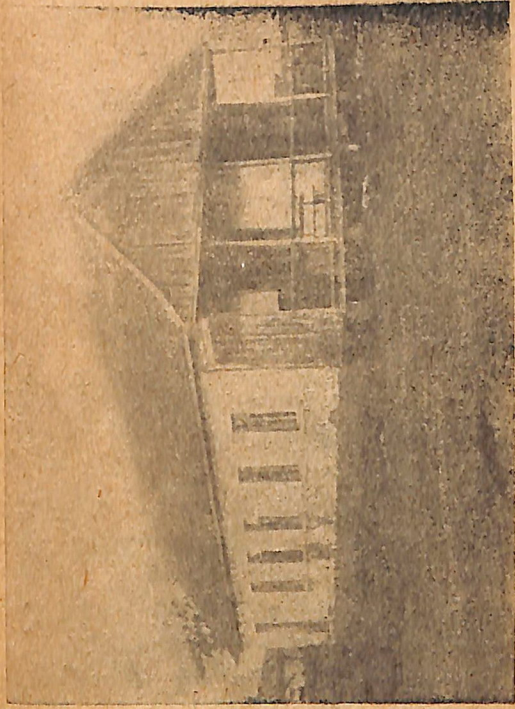
Իր մանկության ընկերներից մեկը՝ Անուշավան Աբովյանն առաջին անգամ տեսնելով Թումանյանին դպրոցում, հեռվից հիանում է: Իր հուշերում նա գրում է. «Նա իր տարիքից անհամեմատ բարձր ու վայելուչ հասակ ուներ, մշտաժպիտ նշաձև աչքեր, արծվաքիթ և աղնվություն արտահայտող սպիտակ ճակատի վրա թուխ գանգուր խոպոպիկներ: Մի խոսքով՝ մի արտակարգ հմայիչ գեղեցկություն, որ միանգամայն ապշեցրեց ինձ»*) :

*) «Հիշողությունների Թումանյանի կյանքից», Ան. Աբովյան, «Պատկոմ» 1923 թիվ, էջ՝ 8:

Երկրորդ դասարանից, 1880—81 թվա-
կաններից Թումանյանը սկսում է գրել
ինքնուրույն ոտանավորներ: Դասընկեր-
ները պատմում են, թե ինչպես նա դա-
սամիջոցին դասարանից դուրս գալով ա-
ռանձնանում էր գալըոցի, պարտեզի խոր-
քում, ծառերից մեկի տակ նստում և
սկսում գրել:

Թումանյանը 1881 թվի մարտին գը-
րած իր առաջին սիրային ոտանավորը
նվիրում է դասընկերուհիներից մեկին:
Ահա այդ ոտանավորը.

Հոգու հատոր,
Սրբախ կրտոր,
Դասիս համար
Դու մի հոգար,
Թե կան դասեր,
Կա նաև սեր,
Եվ ինչ զարմանք,
Իմ աղավնյակ,

Ջալալօղլի, դպրոցին կից գրադարանը տեսի բնակարանում,
(1933 թ. լուսանկարից)

Որ կենդանի
Մի պատանի
Սերը սրբառում՝
Դաս է սերտում:

1881 թ. մարտ Զալալօղլի

«Հոգուս հատոր» ոտանավորի մասին թումանյանն իր հիշատակարանում գրում է հետևյալը. «1881 թվին այդ ոտանավորը բռնեցին Հմայակն ու Միքայելը. մեր տեսուչ Տիգրան Դավիդիչը ինձ ուղղում էր ռոզգի տալ, բայց լացով պրծա»:

Զալալօղլու դպրոցում թումանյանը գրում է և մի քանի այլ ոտանավորներ, որոնցից մեկը նվիրում է մի հույն քարհատի՝ Սավա վարպետին: Այդ վարպետը աշխատում էր Զալալօղլուց դեպի Քոլազերան կայարանը տանող խճուղու վրա և աշխատանքի ժամանակ զոհ է դառնում պայթած քարերին:

Աչակերտ ժամանակ թումանյանը շատ էր սիրում պատմել իր հայրենիքից և իր հայրենի բնությունից: Դասընկերներն ասում են, որ նա համով հոտով էր

պատմում ո՛չ միայն տեսածն ու լսածը,
այլև առանձին ոգևորությամբ և վառ ե-
րեակայությամբ լրացնում էր իր տեսած
սարերը, ձորերը, սրընթաց գետն ու
գարնան հեղեղները և սարվորների
կյանքը:

1883 թվին նա մի երգիծաբանական
ոտանավոր է գրում «Հայ վաճառական»
վերնագրով, որտեղ ծաղրում է տեղացի
ճարպիկ առևտրականներին, որոնք հա-
զար ու մի ձևերով և խորամանկություն-
ներով խաբում էին խեղճ գյուղացիներին
և ուսա գինվորներին: Մի ուրիշ ոտանա-
վորի մեջ թումանյանն արտահայտել է
բնության սերը, երգելով Ձորագետը և
նրա ձորը: Այդ ոտանավորը մեզ չի հա-
սել:

Դպրոցում, դասերից դուրս, աշա-
կերտների մի խումբ երեկոները հավաք-
վում էին տեսչի տանը և նրա երեխանե-
րի հետ միասին պարսպում էին ընթեր-
ցանությամբ: Կարդում էին՝ «Հյուսիսա-
փայլ», «Կռունկ», «Փորձ» և այլ ամ-

սագրերի համարներում զանազան թարգմանություններ ու փոքրիկ պատմվածքներ: Նրա դասընկերուհիներից մեկը՝ Վարսենիկ Գևորգյանը, որը տեսչի փոքր աղջիկն էր, հիշում էր և միառմի թվում այն ժամանակ կարդացած գրքերը՝ Ալ. Դյումայի «Երեք հրացանակիրը», «Զատերտոնի ժառանգը», «Թավարից դեպի լույս», «Պող և Վերգինե», «Ռոբինզոնը», «Քրիստաֆոր Կոլումբոսի ճանապարհորդությունը», Դ. Աղայանի՝ «Երկու քույրը», Բիչեր Ստուրի՝ «Քեռի թոմասի տնակը», «Թղուկը» և այլն:

Իր ընկերների ասելով՝ աշակերտական խմբի համար չափածո երկերը կարդում էր թումանյանը: Դեռևս այն ժամանակ նա սիրում էր կարդալ ոտանավորներ, մանավանդ դրամաներ: Նրա սիրած գրքերից էլ՝ «Քնար հայկական»-ը, որտեղից նա մեծ սիրով կարդում էր Սայաթ-Նովայի տաղերը:

Այնուհետև սիրում էր կարդալ Միքայել Նալբանդյանի ոտանավորները,

Նրա կենսագրությունը. նրա երգերից
սիրում էր.

«Մանկության օրեր, երազի նման,
Անցաք, գնացիք, էլ չեք դառնալու...»

Առանձնապես սիրում էր կարդալ
«Քնար Հայկականում» եղած ժողովրդա-
կան երգերը և երգիծաբանական ոտանա-
վորները: Սիրում էր Գևորգ Բարխու-
դարյանի թարգմանած Շիլլերի, գործե-
րը, որոնցից հավանում էր հատկապես՝
«Ավագակները» և «Օրլեանի կույսը»:

«Հյուսիսափայլից» կարդում էին՝
«Դքսուհի դը Շեվրեոզ», «Փերիզադեի
երգը», «Անգլիական լրտեսուհու հիշա-
տակարանը»:

Ընթերցանության ժամերին երբեմն
մասնակից էր լինում և ինքը՝ տեսուչը՝
Տեր-Դավթյանը: Նրա սիրած գիրքն էր
Վիկտոր Հյուգոյի «Թշվառները». նա ու-
ներ այդ գրքի ֆրանսերեն պատկերա-
դարձ չքեղ հրատարակությունը. կար-
դում էր հատկաժամաբար և թարգմանում

աշակերտների համար: Կարդում էր «Հա-
վատարմությունը ամեն արգելքի հաղ-
թում է»—Հոֆմանի գիրքը և «Սափարից
դեպի լույս»:

Բացի ընթերցանությունից, աշա-
կերտները շատ էին սիրում հեքյաթներ
լսել: Նրանք ազատ ժամերին հավաք-
վում էին դպրոցի պահակի մոտ, որին
քեռի Ակոփ էին ասում ու լսում էին նրա
պատմած հեքյաթները: Քեռի Ակոփը
պատմում էր՝ «Գյուլի բաղի», «Արաբի
Զանգուլի», «Դուղի դուչի» և ուրիշ հե-
քյաթներ: Բայց ավելի հետաքրքիր հե-
քյաթներ էր պատմում դպրոցի վառա-
րաններ նորոգող՝ գյառգյառեցի ուստա
Սիմոնը: Ուստա Սիմոնը շատ գրավիչ և
հետաքրքիր կերպով պատմում էր «Հա-
զար ու մեկ գիշերվա» հեքյաթներից, որ
փոքրիկ ունկնդիրները մեծ սիրով և
ուշադրությամբ լսում էին: Ասում են՝
Թումանյանը շարունակ ուստա Սիմոնի
հետ էր լինում և սիրում էր նրան:

Թումանյանը Զախլօղլումն է լսում

առաջին անգամ «Քաջ Նազար» հեքյա-
թը, բայց ոչ ուստա Սիմոնից, այլ մի
պոլսեցի բուժակից, որը այդ ձմեռ կարճ
ժամանակով հայտնվում է Լոռում և
հյուր է մնում դպրոցի տեսչի տանը:
Ջրան երկար գիշերներին իր շուրջը հա-
վաքած դպրոցի երեխաներին՝ այդ պոլ-
սեցի բուժակը Աշուղ դարիբի խաղերն է
ասում, հեքյաթներ ու ծիծաղաչարժ
դեպքեր պատմում Քաջ Նազարի արկած-
ներից:

Բայցի հեքյաթներից, երեխաները
հավաքվում էին, երգեր սովորում ու
խմբով երգում: Ուումբը ղեկավարում էր
Թումանյանը. երեխաները նրա շուրջն
էին պտտվում և նրա հետ լինում: Եր-
գում էին՝ «Մեր ձագուկը փոսում նստած
քնում է», «Ցուրտը փչեց», «Է՞ր հեռա-
նաս», հատկապես սիրում էին երգել.

Երբոր բացվեն դռներն հուսո
Եվ մեր երկրեն փախ տա ձմեռ...

Այնուհետև խմբով գնում էին շրջա-
կա ձորերը խաղալու և վազվզելու:

Գեղեցիկ է Ջալալօղլու հորիզոնը և
հարուստ նրա բնությունը: Մի կողմից՝
Դրվալի կամ Բզովդալի լեռնաշղթան է,
մյուս կողմից՝ Լավարը, իսկ երրորդ
կողմից՝ Ղարախաչի գեղեցիկ լեռնագո-
տին՝ ամպոտ լեռնաշղթաներով: Ամառը
չքնաղ է Վարանցովկայի, այժմ Կալինի-
նոյի դաշտավայրը. թավջանման կանաչ
խոտ, բազմերանգ, բուրումնալի ծաղիկ-
ներ, լեռնային թարմ ու կենսարար օդ:
Շրջակայքում կան գեղեցիկ գրոսավայ-
րեր, ինչպես՝ Գոմերի ձորը, Օռան Լո-
ռին, Արջասարը, Ջալալօղլու ձորը, Լո-
ռու բերդը, Տեր Ուհանանց գոմերի ձորը
և այլն: Աշակերտները խմբով գնում էին
այդ ձորերը գրոսներու, գետում լողա-
նալու, ձուկ էին բռնում, թրթնջուկ քա-
ղում, լվածաղիկ հավաքում, բերում
գյուղը:

Բնության սերը, որ դարթել է
Թումանյանի մեջ Դսեղում, գեղեսի Դսեղում

հասակից, ավելի է խորանում այստեղ:
Նա հաճախ է հիշում իրենց գյուղն ու
սարերը, պատմում է իրենց սարի կյան-
քից ու որսից, սարի եղնիկներից, խիտ
ու մթին անտառներից:

Դպրոցում, աշակերտ ժամանակ,
կենդանիների ձայներից շատ էր սիրում՝
գորտերի կըռռոցը, երբեմն թաքնվում
էր դաշնամուրի տակ և սկսում էր գոր-
տերի նման կըռռացնել ու վախեցնել իր
ընկեր-ընկերուհիներին:

Տոների արձակուրդին Թումանյանը
միշտ Զալալօղլուց գնում էր գյուղը՝
Դսեղ: Գնում էր ոտքով. գիշերը մնում
էր Կուրթան գյուղում, առավոտը ճանա-
պարհը շարունակում էր դեպի գյուղը:
Ամեն արձակուրդի տուն գնալիս՝ իր
գրքերն էլ հեռն էր տանում, դնելով
հաբըգալի (բրդից գործած) պայուսակի)
մեջ:

Զալալօղլու դպրոցը Թումանյանը
չի ավարտում: 1883 թվին փակվում է
Զալալօղլու դպրոցը: Թումանյանը վե-

բազառնում է իրենց գյուղը և միառժա-
մանակ մնում է այդտեղ:

1883 թվի սեպտեմբերին հայրը որո-
շում է տղային տանել Թիֆլիս՝ Ներսիս-
յան դպրոցը տալու: Նույն թվի աշնանը
ձիով հայրը տղային տանում է Թիֆլիս:

Իր դասընկերներից մեկն այսպես է
հիշում Հովհաննեսի Ջալալօղլուց հեռա-
նալը. «1883 թվին, մի անձրևային օր,
իր հոր հետ միասին գնացին Թիֆլիս:
Մենք էլ, մի խումբ ընկերներ, ճանա-
պարհ դրինք մինչև քարի գլուխը և կա-
մուրջի մոտ բաժանվելիս խմբով երգե-
ցինք. «Է՞ր հեռանաս քո մայրենի աշ-
խարհից...»: Ինքը գնում էր և ասում՝
ես ձեզ կտանեմ Եգիպտոս...»

Այսպես բաժանվեցինք մենք նրանից
1883 թվի աշնանը»:

Ավելի տխուր և սրտառուչ է լինում
հայրական տնից՝ Դսեղից հեռանալը:
Հայրը ուզում է տղային տանել Թիֆլիս՝
ուսումը շարունակելու, մայրը դեմ է

լինում տղային գյուղից հեռացնելուն և
այդ պատճառով տանը կռիվ է ընկնում:

«Մի աշնան օր հայրը որոշում է
Հովհաննեսին տանել, իսկ նանը դեմ էր.
ասում էր՝ տղիս հեռացնիլ մի: Տանը
կռիվ ընկավ: Հայրը չլսեց. իրան ասա-
ծը արավ: Մի ձի ունեինք՝ անունը
Ղուաթ. Օհաննեսը էդ ձիուն նստեց՝ իսկ
հայրը Քյարին, ու երկուսով ճամբա ըն-
կան դեպի Թիֆլիս:

Նանը գնաց իրան հորանց թաղերը,
տատի հետ նստեց քարին, լաց էլավ,
լաց, թե՛ տղիս տարա՛ն... Մենք էլ,
փոքրիկ երեխեք էինք, հետները թռչկո-
տելով, խաղալով գնացինք մինչև Ձաղի
ձորը, ճամբու դրինք ու ետ եկանք
տուն...»

Այսպես էր պատմում Հովհաննես
Թումանյանի եղբայրը նրա Թիֆլիս գնա-
լու մասին:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Հեղինակի կողմից	5
1. Հին Լոռին	8
2. Պապերը	21
3. Հայրը	30
4. Մայրը	43
5. Անհոգ եղնարածը	49
6. Խաղերի և հեքիաթների աշխարհում	55
7. Բնության գրկում	69
8. Սարերում	82
9. Գյուղացիների հետ	93
10. Դսեղի դպրոցում	102
11. Զալալ-Օղլում	112

Պատ. խմբագիր
Է. ԹՈՓՉՅԱՆ

ՎՖ 00378. Պատ. 356, Տիրաժ 3000, 41/8 տպագր.

մամուլ, Հեղինակ. 2,5 մամուլ

Ստորագրված է տպագր. 20/11—46 թիվ

ՀՍՍՌ ԺԿՍ-ին կից Պոլիգ. և Հր. Վարչ, № 1 տ. Երևան 1946 թ

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0041988

[504]

9762 5 11

